

THEOLOGIAI SZAKLAP

MEGJELNIK ÉVENKÉNT NÉGYSZER: JANUÁR, ÁPRILIS, JULIUS
ÉS OKTÓBER ELEJÉN.

ELŐFIZETÉSI ÁRA ÉVI 6 KORONA.

SEGÉDLELKÉSZEKNEK, TANÍTÓKNAK ÉS THEOLOGUSOKNAK
4 KORONA.

DR. BARTÓK GYÖRGY, D. DR. DAXER GYÖRGY, HAMAR ISTVÁN,
KOVÁCS SÁNDOR, DR. LENCZ GÉZA, DR. MASZNYIK ENDRE,
PRÖHLE KÁROLY, RAFFAY SÁNDOR, DR. THURY ETELE,
DR. TUDÓS ISTVÁN és ZOVÁNYI JENŐ

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

DR. SZELÉNYI ÖDÖN

pozsonyi theol. akad. tanár.

TARTALMA:

A gömöri ág. hit. evang. esperesség története 1520—1744. <i>Mikulik Józseftől</i> . Közli: <i>Kovács Sándor</i>	81
Jakab apostol theológiája és etikája. <i>Dr. Erdős Józseftől</i>	117
Keresztyén élet- és világfelfogásunk. <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i>	127
A magyarországi ev. középiskolák tantervének történetéhez. (1805—1886.) <i>Dr. Szelényi Ödöntől</i>	132
Könyvismertetés:	
Kornis Gyula: Történelem és pszichologia. <i>Dr. Wagner Lajostól</i>	149
Pruzsinszky Pál: Hitünk hősei a XVI. században. <i>Faragó Bálinttól</i>	151
Révay József: Nero fáklyái. <i>Dr. Magyar Győzöttől</i>	152
Dr. Császár Mihály: Az academia Istropolitana. <i>Dr. Szelényi Ödöntől</i>	155
Kőrösi Henrik és Szabó László: Az elemi népoktatás encyclopaediája. <i>Dr. Sz. Ö.-től</i>	156
Dr. Otto Bardenhewer: Patrologie. <i>Dr. Daxer Györgytől</i>	157
A háború vallásos irodalma	159
Új könyvek.	160

Márczius 8 től április 15-éig a következők fizettek :

Dr. Antal Géza, Pápa. XIII. — Boldis János, Rákoskeresztúr. XIII. — Czinke István, Rimaszombat. XIII. — Dózsa József, Tata. XIII. — Ev. lyceumi könyvtár, Késmárk. XIII. — Ev. egyház, Nagyszombat. XIII. — Ev. lelkesi iroda, Pozsony. XIII. — Gálfi András, Tordatúr. XIII. — Gyurátz Ferencz, Pápa. XIII. — Hoffmann Károly, Gölniczbánya. XIII. — Hüttl Ármin, Budapest. XIII. — Horváth Sándor, Budapest. XIII. — Dr. Imre Lajos, Kolozskara. XIII. — Jakabfi György, Pilis. XIII. — Léway Lajos, Bicske. XIII. — Laczkó János, Körmöczbánya. XIII. — Mayer Endre, Eperjes. XIII. — Pap Gyula, Szentháromság XIII. (3 K.). Petrovics Soma, Szentes. XIII. — Raáb Károly, Körmöczbánya XIII. — Réz László, Rozsnyó. XIII. — Révész Imre, Kolozsvár. XIII. — Eperjesi Scholtz Gusztáv, Budapest. XIII. — Scherer János, Modor. XIII. — Steinacker Roland, Levél. XIII. — Stettner Gyula, Felsőlövő, XIII. — Dr. Szeberényi Lajos *Zs.*, Békéscsaba. XIII. — Szűts Gábor, Budapest. XIII. — Szűgyi Dániel, Dévaványa. XIII. — Tóth Sándor, Bácsfeketehegy. XIII. — Unitárius Theol. Intézet, Kolozsvár XIII. — Unitárius Egyházközség, Budapest. XIII. — Vincze Sándor, Kőszegremete. XIII. — O. Weress Sándor, Harasztos. XIII. — Zalai ev. egyházmégye. XIII. (3 K.). — Povázszy Endre, Karaszko. XII., XIII. — Török József, Czegléd. XIII. — Szalay Mihály, Gyékényes. XII. — Szelényi Gusztáv, Késmárk. XIII. — Szontagh Sándor, Szepesváralja, XIII. — Varga Márton, Tokaj. XIII.

A „Theologiai Szaklap“ legközelebbi **(kettős)** száma szeptemberben jelenik meg.

A kéziratok, előfizetési díjak, ismertetésre szánt művek, cserepéldányok, reclamatiók és lakás-változtatásra vonatkozó bejelentések a felelős szerkesztő címére **(Pozsony, Kisfaludy-utca 14. sz. a.)** küldendők.

Az előfizetés ára lehetőleg a naptári év első felében fizetendő.

A „Theologiai Szaklap“ régebbi évfolyamai, amíg a készlet tart, fél áron szerezhetők meg. Egyes füzet ára 1 korona.

Tisztelettel kérjük az előfizetési díj mielőbbi beküldését. mert a jelenlegi nehéz viszonyok közt csak így felelhetünk meg kötelezettségünknek.

A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520—1741.

(Folytatás).

A fejedelmi tanács ev. tagjai 1706 február 16-án Miskolczon egy országos érdekű rendeletet adtak ki, mely a superintendenseket, addig is míg általános zsinat tartatnék, az egyházak szorgalmas látogatására és a visszaélések beszüntetésére utasította. Különösen tiltotta, hogy minden falu más és más ünnepeket üljön meg, egy és ugyanazon helyen, habár nemzetiségre nézve különböző, két egyház egymással viszályban legyen, hogy törvénytelen ágyból született, gyilkos és más gonosz ember, vagy olyan, ki tanulmányait és erkölcsi életét okiratilag kimutatni, vagy az alkalmazás előtt okvetlenül leteendő vizsgán megállani nem képes, — lelkésznek vagy tanítónak alkalmaztassék, hogy a lelkész a vásárokon csavarogjon, üzérkedjék, gazdaságát maga kezelje, hogy a lelkész neje költséges és fényűzésről tanuskodó ruhában járjon és hogy a lelkész állomását egy év eltelté előtt változtassa; egyúttal meghagyja, hogy minden lelkész és minden tanító évenként szent György napja előtt leköszönni és ha nem marasztalják, elmenni köteles, hogy minden lelkész papi ruhát viseljen (nehogy suszternek nézze, ki nem ismeri, sic!), hogy az ifjúság a délutáni isteni tisztelet alkalmával a káteban oktatást nyerjen és hogy minden gyűlésre két vagy több világi ember is meghivassék (Szentkereszti 313—315 l.). Ezen rendelet elébb 1706 február 25-én kis gyűlésben, majd Pilarik István selmeczi lelkész superintendens véleménye is beérkezvén 1706 április 21-én a rendes esperességi gyűlésben Csetneken beható tárgyalás alá vétetett, mikor is Lányi Pál és más világi ember indítványától¹⁾ eltérőleg kimondatott, hogy a lelkész és tanító marasztalásáról szóló (5.) pont a hazai és külföldi egyetemek (intézetek) véleménye szerint is sérelmes újítás lévén, a rendelet ezen pontja el nem fogadtatik, de a többiben az ev. rendek intézkedései megerősítetnek (Szentkereszti 319 l.). Ezen közgyűlés tudomásul vette

¹⁾ A világiak t. i. a rendelet teljes elfogadása és foganatosítása mellett kardoskodtak.

azt is, hogy a kiküldött biztosság 1706 április 18-án Polomkán az evang. lakosságnak új templom, paplak és iskola számára helyet jelölt ki, miután a róm. katolikusok ezen községben többségben voltak és így a meglévő templomot joggal igényelték. Ugyanakkor májusban: áldozó csütörtök, júniusban: Péter Pál, júliusban: Mária Magdolna és augusztusban Bertalan napja jelöltetett ki bűjtnapul (Szentkereszti 319—320).

A henckői egyház eddigelé a kis-veszverési plébániához tartozott, 1706 elején azonban b. Andrassy István által A.-Sajóhoz — és nem N.-Veszveréshez, hová régen tartozott — csatoltatott, mibe az esperesség beléegyezett ugyan (főképp azért, mert ekkép ezen egyház is visszaszereztetett), de a földesúr illetén beavatkozását nem igen szívesen tűrte (Szentkereszti 316 l.).

A szövetkezett rendek fenti rendeletéhez képest 1706 április 21-én általános egyházlátogatás rendeltetett el, melyet Bodovinus András superintendens, Pixiades György jegyző és Török Miklós világi kiküldött kíséretében 1706 május 3-ik és következő napjain a csetneki, ochtinai, nagyszlabosi, restéri, geczeli, kobelári, dobsinai, felső-sajói, oláhpataki, alsó-sajói, veszverési, betléri, rozsnói egyházakban majd 1707-ben a jolsvai, chisnói, vizesréti, rőczei, hosszúrési, ratkói, kövii, süvetei, rozlosnai, ribniki, budikfalvai, pádári, derencseni, kietei, baradnai, bisztrói, rákosi és szirkí egyházakban fogantatosított (Peczeli 232—236, 300—338. l.). Az esperesség tehát ez időt már 31 anyaegyházból állott.

1706 május 3-án baj volt a betléri egyházban, melyet b. Andrassy Pál egyszerre üldözni kezdett, ő t. i. ismételte azt, a mit 3 évvel az előtt tett, midőn 4 tekintélyesebb betléri lakost Dernőre magához hivatott és miután ezek mi rosszat sem gyanítva megjelentek, a krasznahorkaváraljai vár tömlöcébe hurcoltatta őket, kijelentvén, hogy addig szabadon nem bocsáttatja, míg az ev. lelkeszt Betlérből el nem űzik. Az esperesség ennek hírére rögtön összefutott és egy panaszlevéllel a szövetkezett rendek tanácsához Egerbe küldte Dobóczy Jánost (Szentkereszti 329—330, Peczeli 313 l.). Valószínű, hogy Dobóczy János küldetése nem maradt eredménytelen, mert hiszen ez időt alig volt egy róm. kath. lélek Betlérén és fel sem tehető, hogy az igazságos kormány ily erőszakos eljárást behúnyt szemmel nézett volna.¹⁾

Az 1707 április 27-én Csetneken tartott gyűlésen már

¹⁾ Képzeltetni, mily kellemes helyzetben találta Hrebenda Tóbiás betléri lelkeszt az 1706 május 10-én megejtett egyházlátogatás; egyházába egy róm. kath. plébános (sacrificulus) mint veréb az elfoglalandó fecskéfészekre lesett, a tizedet a földesúr foglalta el és hívei a 4 fogoly kiszabadulása érdekében a legnagyobb kísértetben voltak!

35 lelkészt és több világi urat találunk jelen és utóbbiak közül Lányi Pál a (most először?) külön felesketett tanácsba (consistoriumba) is bevásztatott; ezen tanács tagjai voltak: Bodovinus András superintendens, Sexti András alesperes¹⁾, Pixiades György jegyző, Fabriczi János lelkész és Lányi Pál (Szentkereszti 337—338. l.).

A gömöri ág. hitv. ev. esperesség a hódolati esküt 1707 július 11-én Jolsván tette le, mely aztán egész terjedelmében a jegyzőkönyvbe iratott (Szentkereszti 341—342 l.). Nevezetes, hogy mennyire tiszteletben tartotta a róm. kath. fejedelem az evangélikusok jogait, nemcsak hogy vallását, melyhez pedig buzgón ragaszkodott, a többi hitfelekezetek rovására semmiféle előnyben nem részesítette, hanem saját költségén evang. udvari káplánt is tartott. Ilyen volt 1707 augusztus 27-ke körül Ács Mihály Rozsnyón. ki az udvari pénztárból 100 ft évi fizetést húzott (ex aula serenissimi principis). Az imént mondott napon határozatba ment, hogy a superintendens intse és ha kell kényszerítse az egyesülésre a kishontiakat (Szentkereszti 344 és 345 l.).

Rozsnyón a magyar és német egyház közt folyton folyvást tartott a viszály; 1707 szeptember 18-án itt gyűlés is tartatott, melyen kimondatott, hogy tisztességes magyar egyén temetése két prédikációval és úgy menjen végbe, hogy a német lelkész a halottasház előtt, a magyar pedig a templomban tartja szónoklatát; ha tisztességes német a halott, a magyar lelkész szónokol a ház előtt, a német pedig a templomban; ha magyar halottat kísérnek, a magyar lelkész megy jobbra vagy a többi két lelkész közt, ha németet kísérnek a német lelkészé a megtisztelő hely; a régi egyházi (anya)könyv (liber vetus ecclesiasticus) a magyar templomban őrizendő, de a német lakosságnak is kell abból bármikor értesítést adni és végül, hogy a német templom a tót lakosságnak is nyitva álljon (Szentkereszti 346—349 l.). Ezzel a visszavonás még koránt sem ért véget. 1707 december 14-én Csetneken 6 tallérral (és nem mint hazai törvények értelmében kellett volna 100 forinttal) lett büntetve Unbehaun Mihály német lelkész, ki Hegyfalussy György magyar lelkészt azért, mert Jeszenszky János német nejét temetni merészelte és a stólát is felvette, rágalmazta (Szentkereszti 350—352 l.) és így történt az 1708-ban is, mikor — április 24-én Jolsván — elmondattott, hogy Missovitz Mihály német tanító Oszlánszky Ferencz magyar kántor ellen még a tanuló

¹⁾ Sexti András alig töltött Szlaboson néhány hónapot, midőn az 1706 elején elhunyt Sartori Illést jolsvai lelkész helyére meghívást kapott, melyet az esperesség 1706 február 3-án kiadott engedélyével el is fogadott „nullam regulam esse quam non exceptio torsit!“ (Szentkereszti 317 l.).

ifjúságot is feltűzelte és hogy Hegyfalussy György a németek jogait tiszteletben épen nem tartotta (Szentkereszti 357—358 l.).

Miután Bodovinus András elhunyt és temetése 1708 március 16-án Mariássy Pál gömői alispán és sok más világi és egyházi férfiú részvéte mellett nagy pompával (3 prédikációval) ment végbe, már az 1708 április 24-én Jolsván tartott közgyűlést megelőzőleg minden intézkedést megtettek, hogy az elhunyt helyét új választással töltsék be. Zabeler Jakab bártfai superintendens véleményét kikérték, a szövetkezett rendek tanácsát és a kishonti esperességet értesítették. A fejedelmi tanácsosok és pedig Petrőczy István, Zay Lőrincz, Kajali Pál, Ottlik György, Bibethy Pál, Izdenczy Márton, Jánoki Zsigmond, Gerhard György, Radványi János, Okolicsányi Mihály és Csemeczky Péter 1708 május 24-én Egerben kelt levelökben (Szentkereszti 366—367 l.) a Kassáról Rozsnyóra hívott Saárossy János lelkészt ajánlották, miért is őt Sexti András jolsvai, Paulini György tiszolci és Makovini János restéri lelkészek mellett 1708 augusztus 14 én Jolsván első helyen kandidáltak és ugyanazon napon nagy szótöbbséggel superintendensnek meg is választották. (Szentkereszti 353 és 373 l.).

Saárossy János tulajdonképen rozsnói magyar lelkész volt és miután mint superintendens a német lelkészek alárendelve nem lehetett, az élelmes rozsnói németség ezen ügy segített, hogy szintén meghitta lelkésznének, kikötötte azonban, hogy azért külön lelkészt meghívni és tartani mindig joga lészen. (Szentkereszti 373 l.). Mindannak dacára a zavar Rozsnyón tovább tartott, a németség az elsőségről lemondani nem akart, úgy hogy végre 1709 junius 12-én egy nagy nehezen sikerült egyességben kellett kimondani, hogy a különféle nemzetiségek bármely lelkész szolgálatait igénybe vehetik (Sexti Schmal 11—14 l.).

A felsőmagyarországi ág. hitv. ev. egyháznak 1708-ban már Szirmay Miklós személyében külön elnöke, felügyelője volt, kivel minden udvari rendelet közöltetett (Szentkereszti 374 l.) és ki hitfelekezetünk érdekeit a fejedelmi tanácsban is képviselte.¹⁾

Saárossy János már az 1709-ik év elején elhalálozván az új választásra nézve minden intézkedés megtörtént és az 1709 április 29-én Jolsván a kishontiakkal közösen tartott esperességi gyűlésen Sexti András jolsvai, Paulini György tiszolci, Pelsőczy Márton rozsnói és Antoni Sámuel csetneki lelkész jelöltetett ki, kik közül 1709 junius 2-án Rozsnyón kellett volna superintendenst választani (Szentkereszti 385 l.). Azonban időközben Zabeler Jakab elhunyt, Gömör megyét

¹⁾ Kár, hogy az egyes superintendenciák történetét nem ismerjük, különben, úgy hiszem, ki lehetne mutatni, hogy az egyetemes felügyelői állás nem Mária Terézia, hanem II. Rákóczy Ferencz uralkodása alatt vette kezdetét.

pedig a császári katonaság árasztotta el, a szövetkezett rendek nem Gömörben, hanem Bártfán vagy Szebenben kívántak választani, mi ellen esperességünk 1709 május 30-án kelt feliratában hangosan tiltakozott és pedig nemcsak azért, mert ez idétt a jövő menő cs. hadak és a pestis miatt egyik faluból a másikba utazni is veszélylyel járt, hanem és főképp azért is, mert esperességünk a jogot melynél fogva magának külön superintendenst választhatott, elvitázhatlannak tekintette (Sexti Schmal 1—4 l.). Miután ezen felirat mit sem használt, az esperesség a felsőmagyarországi ev. rendek (consistorii aug. ev. praesides et assessores) által 1709 szeptember 12-ére Szebenbe kiírt gyűlésre Fabriczi János lelkészt és Szentiványi Mátyást küldte, kiknek jelenlétében Antoni Sámuel csetneki lelkész nagy szótöbbséggel superintendensnek választatott, mire esperességünk is belenyugodott és a megválasztottat 1709 szeptember 24-én Köviben megerősítette és beiktatta (Sexti Schmal 8—10 l.).

Majd 1709 október 24-én Jolsván a külföldi udvaroknál követségben járt báró Helmbach részére a gömöri esperesség még 300 ftot gyűjtött a maga körében, de aztán vége szakadt a dícsőségnak. Magyarország ismét a császár kezébe került és 1705 november 5-étől 1711 január 29-ik napjáig a hadviselés elnyomatás és pestis miatt esperességi gyűlést sem lehetett tartani.

C) Az esperesség szervezete, igazgatása.

Ha valahol úgy Gömörben köszönünk nagy vívmányokat a Rákóczy-féle felkelésben ontott vérnek. Miután esperességünk meghajolt a kor szabadelvű szelleme előtt és tétovázás nélkül szakított múltjával, rohamosan haladt a tökéletesség felé, miben az igazságos és a szó legszorosabb értelmében szabadelvű kormány mindenekben elősegítette és a túlzásokba való eséstől megóvta. A protestáns elv csak e korban kezdett alkalmazást nyerni, az ág. hitv. ev. egyház csak e korszakban volt igazán szabad és a többi egyházzal teljesen egyenjogú. E tekintetben ma sem jutottunk oda, hol II. Rákóczy Ferenc idejében voltunk és azon szemrehányás sem ért akkor bennünket, hogy mint 1570—1596 és 1622—1645-ig történt, szabadságunkat és hatalmunkat más hitűek elnyomására, kiirtására használtuk volna.

Az esperesség szervezetét tekintve mindenekelőtt kiemelendő, hogy e korszakban a világiak joga az egyházban teljes elismerést nyert, 1704 óta már nemcsak a lelkész, hanem a világi is székkal és szavazattal bírt úgy az egyes egyházakban, mint az esperességi gyűlésekben. Hogy mennyire új és szokatlan lehetett az egyházkormányzati jognak ezen kiter-

jesztése, már abból is kitűnik, hogy 1704-ben még a lelkészek külön és a világiak is külön tanácskoztak és szavaztak; kevésbé mult, hogy a két kamarális rendszernek egy neme nem honosult meg. Az egyszer kényszerűségből, számításból vagy jó tapintatból átengedett jogot később mindinkább kiterjesztették és végre a világiakat is az egyház és esperesség jogosult tagjainak tekintették, kik ezentúl minden gyűlésben részt vettek és a lelkész mellé választott tisztviselők által az egyházak és az esperesség kormányzatát is kezökben tartották. Így történt, hogy 1707-ben Lányi Pál rozsnyói lakost az esperességi tanácsba is beválasztották és hogy Rozsnyón 1709 körül úgy a magyar mint a német egyháznak Lakatos András és Lányi Pál személyében külön — világi — felügyelője volt (Sexti Schmal 12—14). A fejedelem az elnyomott vallásszabadság visszaállítását is célul tűzte ki, de a mellett minden törekvése oda irányult, hogy a felekezetek közötti surlódásoknak békés úton vegye elejét és miután a többé kevésbé elfogult és uralomra törekvő lelkészek mérséklésére a világi befolyást használta fel, célt is ért, mi által alapját vetette meg a tolerantinak és egyenjogúságnak, mely aztán 1711—1781-ig teljesen eltörültetvén az 1868. 53. t.-c. által sem volt egészen visszavarázsolható.¹⁾

Második körülmény, mely szintén figyelmet érdemel, hogy az egyház megszűnt állam lenni az államban, amennyiben az államhatalom felügyelete alá jutott, de a nélkül, hogy önkormányzati jogát elvesztette volna. Így pl. az egyházak visszaállítása nem mint az előtt maga az esperesség által erőszakkal és fegyveres kézzel „az erősebb hatalmával“, hanem a kormány által egy minden érdeket képviselő biztosság közvetítésével történt. Az ág. hitv. ev. egyház a szövetségzett rendek tanácsában kellően képviselve volt és e képviselők a róm. kath. püspökökkel és kálvinhitű főemberekkel egyenjogúak voltak és baj esetében akartak is, tudtak is segíteni; másrészt esperességünk a kormány intézkedéseit a protestáns autonómia alapján elbírálta és bontóké alá vette, így az 1706 február 16-án kelt rendeletet nemcsak tárgyalta, de — mint láttuk — némely részét határozottan el is vetette.

Az esperesség szervezete e korszakban tehát lényeges változást szenvedett:

1. a rendes esperességi gyűlés úgy mint az előtt György és Mihály napja körül tartatott, a rendkívüli pedig

¹⁾ Az 1706 február 16-án a szövetségzett rendek tanácsa által kiadott rendelet egyenesen meghagyja, hogy a világiak úgy a gyűlésekben, mint a lelkészek megvizsgálásában részt vegyenek. Kérdés: nem volt-e az más esperességben már régebben behozva? nem szólt-e ezen rendelet csupán és kizárólag a gömöri esperességnek, hol — mint láttuk — 1704-ig majdnem teljes hierarchiát találunk?

ha szükségesnek mutatkozott. — Ezen gyűlést rendszerint a superintendens hívta össze; szókkal és szavazattal jelen lehetett: a superintendens és a többi tisztviselő, minden lelkész, minden nemes embér (mint született egyházi pártfogó) és az egyes egyházak képviselője (a bíró vagy más kiküldött); a gyűlés hatásköre úgy mint az előtt, hatósági és bírósági tekintetben korlátlan és teljes volt úgy, hogy határozatait többé felebbezni és megmásíttatni nem lehetett¹⁾;

2. az esperességi tanács (consistorium) 1707-ben 5 meghitelt tagból állott, a közgyűlés határozatait végrehajtotta és úgy hatósági mint bírósági tekintetben az u. n. kisgyűlés²⁾ hatáskörével bírt, melynek határozatait azonban a közgyűlés meg is másíthatta;

3. a superintendensre az esperes teendőin felül csupán a lelkészek felszentelése és idővel a kishonti egyházak felügyelete hárult, máskülönben gömöri superintendens, illetőleg esperes maradt. Tény, hogy 1707 augusztus 22-ig a kishonti egyházakban semmiféle és ezentúl is csak igen kevés befolyása volt, tény továbbá az is, hogy a hevesnánási egyház csak 1709-ben, a borsod-arnóti csak 1709 körül és a szirma-bessenyői csak 1720 körül lépett a gömöri ág. hitv. ev. esperesség kebelébe³⁾ a többi egyházak pedig más superintendensek alatt állottak és végül tény az is, hogy Gömörben — és a fennebb elősorolt egyházakban — a superintendens külön hatóságot nem képezett, oldala mellett sem valami külön tanács sem a kerületi gyűlés nem létezett; a Szepeségen, Sárosban és más megyében pedig más superintendensek működtek⁴⁾. Ily körülmények közt nem érttem, hogy lehet a

¹⁾ Igaz ugyan, hogy Unbehaun Mihály rozsnyói német lelkész az esperesség 1707 december 14-én kelt büntető határozatát a fejedelmi udvarhoz felebbezte, de ezen eljárása nemcsak előre is helytelennek mondatott és megrovás alá esett, hanem jóllehet panasza felsőbb helyen alaposnak találtatott, hívei még is megfizették érte a 3 aranyat, melyben őt az esperesség elmarasztalta (Szentkereszti 350—352 l.).

Az esperességi gyűlés ilyen hatásköre mellett a superintendens csak esperesnek képzelhető és így abból is világos, hogy a tiszai superintendencia akkor még nem létezett.

²⁾ A kisgyűlés alatt rögtönzött közgyűlés, értekezlet, tanácskozmány értendő, mely nem annyira határozni, mint inkább véleményt adni, javaslatot tenni van hivatva.

³⁾ Ezen egyházak aztán úgy, mint hajdan a Tornamegyében fekvő hárskúti, a gömöri esperességhez tartoztak és csak mint ilyenek voltak a gömöri superintendensnek alárendelve. (Igy pl. a hevesnánási egyházzól „1709 május 30-án Jolsván“ kelet alatt jegyzőkönyvbe iratott: „3. hac occasione venerabili contubernio innotuit ecclesia Nanasiensis in comitatu Hevesiensi nostrae confessioni evangelica addicta (Szentkereszti 392 l.). Több hevesi-, szolnoki-, borsódi-, nógrádi- egyház pedig 1741-ig a gömöri esperességhez nem tartozott és így nem értem, hogy lehet állítani, mikép Bodovini András vagy Saárossy János ezen megyék számára is superintendensnek választatott!

⁴⁾ Bodovinus A. és Saárossy J. tehát tisztán pusztán gömöri illetőleg gömör-kishonti superintendensek voltak.

tiszai ág. hitv. ev. superintendensek sorát Bodovinus Andrással megkezdeni, holott egyrészt úgy a Szepességen mint a tiszai kerület más megyéiben már régebben — 1610 óta — voltak superintendensek és pl. Zabeler Jakab úgy 1699-ben mint 1709-ben „bártfai lelkésznek és több megye (Sáros, Zemplén, Abauj. Szepes) superintendensének írta magát (Szentkereszti 166 l. Sexti Schmal. 1—2 l.), másrészt a tiszai kerület szervezése és az első tiszai superintendens választása csak 1741-ben történt;

4. az esperesség többi eddig is alkalmazott tisztviselőihez még egy aljegyző és egy pénztárnok (fiscalis) járult.¹⁾ Bodovinus András mint superintendens is gömöri esperes maradt, míg Saárossy János idejében Sexti András jolsvai lelkész viselte ezen évenként választás alá eső hivatalát;

5. az egyes lelkészek e korszakban első, de nem kizárólagos tagjai voltak az esperességnek és egyházuk kormányzatát is a hívek többségével megosztani kényszerültek; tekintélyök azonban ez által csak gyarapodott, amennyiben a hívek már most nem parancsoló uraikat, hanem vezetőiket látták bennük és a nép a tudtával és beleegyezésével is hozott határozatoknak sokkal jobban felelt meg, mint az előtt, mikor a lelkész nem a többség véleményére, hanem a „hagyom és parancsolom“-féle indokra támaszkodott. A lelkész különben élethosszigan választatott és özvegyének a fizetés negyed-része biztosított (Szentkereszti 319 és 385 l.);

6. a hívek rendszerint képviselő útján gyakorolták jogaikat az egyházban; ott hol, mint pl. Dobsinán, az egész lakosság ev. hitű volt, az egyházi hatóságot az évenként szabadon választott városi előljáróság, illetve annak feje a városi bíró kezelte és így történt, hogy a bíró a legújabb időkig egyszersmind egyházi felügyelő, a városi gazda (Vormund) pedig egyszersmind egyházi gondnok (pénztárnok) volt, míg a mai presbyterium (egyházi tanács) jogait a György napján egybegyűlt közgyűlés (Georgitag)²⁾ gyakorolta; hol azonban az előljáróság más hiten volt vagy részben más hitűeknek is köszönte hivatalát, ott az egyházi hatóságot a hívek közgyűlése és a többség által választott felügyelő (egyházfi) gyakorolta. Így történt pl. Rozsnyón, hol nemcsak azért, mert a városi tanács az idétt jó részben róm. kath. volt, hanem azért is, mert a magyar és német lakosság féltékenyen őrizte külön állását és egyesülésről hallani sem akart; külön

¹⁾ Első pénztárnok volt Zsirko Jakab szlabosi lelkész 1708 óta, ez előtt a pénztárt is az esperes kezelte.

²⁾ Ezen közgyűlésen a városi közönség minden nagykorú férfitagja megjelenhetett és befolyását úgy az akkor megejtett tisztújításnál mint a világi dolgokkal (számadás tétellel stb.) vagy ezen tárgyalt egyházi ügyek elintézésénél érvényesíthette.

gyűlésezés és külön képviselőt vált szükségessé. — Hogy a nemes ember született egyházi pártfogónak tekintett és mint ilyen egyházának és az esperességnek külön jogosult tagja volt, már fennebb említettem.

Az alapot, melyen egyháznak kormányzata most nyugszik, e korszakban vetették meg, az ezentűl bekövetkezett üldözéssel és jogfosztással már nemcsak a békeszerető lelkes, hanem a harcedzett, befolyását a megye gyűlésen úgy mint az országgyűlésen érvényesíteni képes világi ember is szembe szállott és az autonomia alapján hozott határozatnak többé nemcsak az ördöggel, pokollal és más elhasznált dologgal fenyegető lelkes, hanem a hívek józan többsége is szerzett érvényt. És miután ezen alapot a II. Rákóczy Ferenc-féle felkelés teremtette, annak köszönjük azt is, hogy a hitújítás gyönyörű épülete 1711—1781 mikor azt a csendes üldözés láthatlan keze támadta és aláásta, össze nem omlott!

D) A közoktatás.

Esperességünk az iskolák ügyét e korszakban sem hanyagolta el és miután a lelkeszi hatalom a tanítóval szemben csökkent és utóbbi már most a világiak támogatására is számíthatott, a tanítói állás régi alárendeltségéből kivetkőzött, önállóbb és függetlenebb lett.

Legnevezetesebb iskolák voltak a korszakban: Rozsnyón, S.-Gömörön, Dobsinán, Csetneken és Jolsván; de azonkívül minden falunak is volt tanítója kinek az esperes (superintendens) igen zokon vette, ha „kevés“ (nagyobb) tanítványa volt. Így történt pl. Restéren, hol az egyházlátogató superintendens 1706 május 5-én üres iskolát talált, „miután a tanító inkább az iskolán kívül volt elfoglalva (quod magis extra quam intra scholam haereat, Peceli 304 l.) és így deákja nem is lehetett¹⁾; mely okból a lelkésznek meghagyatott, hogy hetenként legalább kétszer nézzen be az iskolába. Hasonló történt 1707 november 10-én Budikfalván, hol azonban a hívek dorgáltattak meg azért, hogy nem kedvelték a tudományt (Peceli 330 l.); — Dobsinán 1706 május 8-án két nagy tanteremből és a tanító — rector — számára épült külön

¹⁾ A superintendens t. i. úgy gondolkozott: a jó tanítót falu helyen is felkeresi az ifjúság, következésképp csak hanyag és rossz tanító, kinek tanítványa nincsen!

²⁾ A rector t. i. az elemi oktatásra csak felügyelt, míg tiszte a közép és magasabb tárgyak előadása volt. Ezen előadás a régente is „alumnius“ nevezet alatt előforduló külön helyiségben történt, hol bármely korú egyén személyes érettsége és képességéhez mért kiképzésben részesült; ezen alumniusból fejlődött kedvező körülmények között — dotatiók és más anyagi támogatás következtében — a gymnásium, lyceum és collegium.

helyiségből²⁾ állott az iskola, melyben a megtartott theologiai és grammaticai vizsga kitűnően sikerült (Peceli 309 - 310 l.).

Jolsván 1707 február 9-én a két tanító (Fabry András és Belicza Mátyás) szintén szép előmenetelt mutatott el, ugyan akkor Chisno és Lubenyik községe intésben részesült, hogy a Homonnay Mária¹⁾ által a jolsvai iskolának hagyományozott malomjogot 3 év óta magok élvezték (Peceli 314—316, 321 l.).

A kérdésre: mit és hogy tanítottak ez időtt az iskolában? egy Missovitz Mihály rozsnói tanító által 1707-ben színre hozott „vigjáték“ válaszol, mely mellett: 5 nagyobb deák, 9 szónok, 14 fiatal szónok, 8 költő, 8 syntaxista, 7 fiatal syntaxista és 49 grammatista és principista működött közre (Klein Nachrichten II. kötet 132—134 l. 1789 Lipsén Budán), mely adatokból az is kitűnik, hogy a rozsnói iskola ez időben ugyancsak népes lehetett!

Figyelmet érdemel a „nagyok osztálya,“ mely már tisztán magasabb (egyetemi) tárgyakat tanult és melyből vagy lelkészt vagy tanítót nyert közvetlenül az esperesség: Fabiani János mint Sartori Ilés csetneki tanítónak ilyen „nagy deákja“ 1703-ban Hosszúrétre lelkésznek, Belicza Mátyás pedig szintén mint „nagy deák“ 1707-ben Jolsvára kántornak hivatott meg (Szentkereszti 234—235, Peceli 316—318 l.).

Végül említésre méltó, hogy esperességünk az eperjesi collegiumra is áldozatokat hozott és pl. 1708 augusztus 14-én ezen intézet javára nagyobb gyűjtést rendezett (Szentkereszti 374 l.).

E) Vallásosság, erkölcsiség, hit, szokás, miveltségi állapot.

Már fentebb mondtam, hogy esperességünk multjával szakított és óriási lépésekkel haladt előre. Ezen haladást a közerkölcsiség terén is észlelhetni, a közbiztonság a folytonos harc és háború dacára jó lábon állott és az igazságszolgáltatás is jó kezekben volt. Midőn Galovicz János rozsnói deák 1705-ben az iskolából a táborba indult, Rimaszombat területén lovat lopott és rajta kapták, nemcsak elzáratták, de élete is veszélyben forgott²⁾, mi ha tekintetbe vesszük, hogy ez forradalomban és egy, a táborba készülõ huszárral történt: mindenesetre jó bizonyíték!

¹⁾ Utolsó felemlítése a nagy névnek akkor történt, ezentúl a hálás utókor Homonnay Mária emlékét megőrizni sem tartotta érdemesnek!

²⁾ Nevezetes e mellett az is, hogy az elfogott deák anyja az esperesnél könyörgött segítségért, mire Klivini István jolsvai tanító rögtön utasított, hogy írjon Kajali Pál gácsi parancsnokhoz és az ifjút jó erkölcsi életére, tudományos képzettségére való tekintettel és mert remélhető, hogy belőle még hasznos honpolgár válhatik, pártfogásába ajánlja (Csetneken 1705 október 3-án Szentkereszti 304 l.).

A hatodik parancsolattal még mindig ezer baja volt az egyháznak, de lassanként e tekintetben is korszerűbb nézetek honosultak meg. Míg pl. Stuhar Katalin csábítóját Juhász Márton 1704-ben Fáy István murányi várkapitány közbenjárása dacára azért, mert az elcsábított leányt elvenni vonakodott. újból és újból börtönbe vetették (Szentkereszti 268 l.), addig Szivós alias Remenik Sámuel 1708-ban csupán arra kötelezték, hogy az elcsábított nőnek kellő nászajándékot adjon, a gyermeket magáénak ismerje és nagykorúságáig eltartsa (Szentkereszti 370—371 l.). E korszak elején tehát a csábító az elcsábított nővel való házasságra kényszerítettet. mitől később eltértek ugyan, de azért még minden efféle eset szigorú fenyítéssel sújtatott. Így rákosi születésű Katalin, a ki 1709-ben negyedízből esett meg, 3 vasárnapon át pellengrére állni és a megbántott egyházat nyilvánosan megkövetni kényszerült (Sexti Schmal. 16 l.).

Hasonló haladás mutatkozik e korszakban az eljegyzés elbírálása körül. Özv. Csisko szül. Purtz Sónia 1704-ben Pocsabay Illésnek adott házassági ígéretét visszavonván 7 arannyal fenyítettet ugyan, de új házasság kötésétől már el nem tiltatott. (Szentkereszti 239—240 l.)

A házasság felbontását következő esetekben engedték meg:

1. Runay szül. Kovácsi Borbála bejei lakos 12 héttel az esküvő után mástól teherben találtatván és gyermekét megfojtván, halálra ítéltetett. Jóllehet Gyöngyössy István gömöri alispán közbenjárására kegyelmet nyert, az elválásnak férje István alias Runay János kérelmére 1704 május 1-én Csetneken mégis hely adatott¹⁾ (Szentkereszti 243 l.).

2. Csertók Márton pádári lakos neje Fodor Katalin (Balogról) 7 hét múlva az esküvő után mástól teherben találtatván, házassága 1707 ápril 27-én Csetneken szintén felbontatott (Szentkereszti 339, 340 l.);

3. Vaszil Dorottya polomkai lakos Polak Mátyás nevű férjétől 10 éven át hűtlenül elhagyatott; a hűtlen házastárs aztán Polomkán, Chisnón és Hosszúrétén a szószékről kötelességére utasított és miután 15 nap alatt sem jelent meg, az elválást 1709 november 5-én kimondották (Sexti Schmal. 17 l.).

Megjegyzendő, hogy az esperesség úgy az eljegyzés mint a házasság felbontására vonatkozó ítéleteit nem, mint a 17-ik században, a hazai törvényekre, hanem Carpov, Brochmann, Balduin, Bachmann és más szerzők szabályaira alapította.

¹⁾ Ezen ítélet Carpov „egyházi jog“ 2 könyv, XI. cím. 190. meghatározása alapján hozatott.

A vásár- és ünnepnap munkát ez időt már nem tekintették oly bűnténynek így pl. 1707 április 27-én kimondatott, hogy a vasgyárakban vásár- és ünnepnapon is dolgozhatnak, de a fuvarozás be- és kifelé még tilos volt. (Szentkereszti 338 l.).

Az ág. hitvallás tisztaságára e korszakban is nagy súlyt helyeztek. Midőn Kafalides Sámuel Rozsnyóra német lelkésznek hivatott meg és róla Pelsőczy Márton rozsnyói magyar lelkész azt állította, hogy mert Halleban tanult, a pietismusban tévelyeg, Bodovini András superintendens, Sexti András alesperes, Pixiades György jegyző, Csoklicz Jeremiás és Bahil Lőrincz lelkészek a gyanúsított hitjelöltet 1705 július 8-án Csetneken Englmajer István rozsnyói főbíró és más német urak jelenlétében szigorú vizsgálat alá vonták, de midőn tiszta hitűnek találták, felszentelésével Pelsőczy Márton tiltakozása ellenére egy percig sem késtek (Szentkereszti 292—293 l.).

Említésre méltó, hogy az 1706 április 21-én Csetneken tartott gyűlés (10 határozat) óta az egyházkező nők avatása többé nem a templom küszöbénél, mint eddig, hanem az oltár előtt történt, de a becselének avatása ezentúl is az ajtófélfelben ment végbe (exceptis inhonestis, Szentkereszti 320 l.)

Ratkón 1707 november 16-án az egyház látogatása alkalmával elrendeltetett, hogy minden születési, esketési és halálzási eset a tanúk, szülők és idő pontos megjelölésével az anyakönyvbe irandó (institutum est . . . ut omnes . . . im matriculentur, Peceli 232 l.): miről az esperességi jegyzőkönyvekben eddigelé szó nem volt, jölehet az anyakönyvek vezetése már a 16-ik században is a lelkész egyik főkötelességét képezte.¹⁾

Esperességünk minden ízében magyar volt; a szövetekezett rendeknek minden az önkormányzatba nem ütköző intézkedése előtt meghajolt; abba is belenyugodott, hogy Rozsnyón a magyarság emelkedett túlsúlyra; a hódolati esküt, melylyel magát a magyar nemzet javának előmozdítására kötelezte, készséggel tette le; szó nélkül tűrte (1706 május 7-én), hogy a felső-sajói templom oltárát Szent István király, Géza fejedelem és Szent János evangelista (mint Szent István patrónusa) képe díszítse, holott 1707 február 11-én Nagy-Rőcén a pápista képek — imagines monasticae — kidobását rendelte el (Peceli 307—308, 318, 326 l.).

A templomok ékességei közt találtam: 1706-ban az 1702-ben épült rédovai fatemplom oltárán a szent háromság képét,

¹⁾ Az anyakönyvek vezetésére nézve az esperességi szabályok határozott utasítást nem foglalnak ugyan magokban, de azért a legrégebb idő óta az úgynevezett „egyházi könyv” minden egyházban megvolt és gondosan őriztetett. Ha a polgári hatóság igazolta, hogy valaki törvényes ágyból született: bizonyosan ezen egyházi jegyzőkönyv alapján történt.

1707-ben Jolsván a nagy templomban¹⁾ a Megváltó és az apostolok képeit. Hosszúréten több király és püspök képét stb. (Peceli 307—308, 318, 326. l.).

F) A rozsnýói egyház.

Miután a rozsnýói ág. hitv. evang. egyház e korszakban nagy szerepet játszott és viszontagságai a lezajlott felkelést is híven tükrözik vissza, nem lesz érdektelen, ha e korbéli állapotával tüzetesebben is megismerkedünk.

E célból nézzük az 1706 május 10-én megejtett egyházlátogatás jegyzőkönyvét, mely szerint a superintendens a reggeli imádság után a nagy templomban²⁾ oltár elé lépett és a sokaságnak, mely mindkét nemzetiségből nagy számban egybegyűlt, rövid beszédet tartott, aztán megnézte a nagy templomot mely nagy és tágas, öt (abroszokkal bevont) oltárral, 5 kehelylyel, 13 köntössel 2 mantile, 2 fehér papi köntössel, szép szószékkel, egy orgonával, egy kőből faragott keresztelő medencével, 4 óncsillárral, 2 fából és egy kőből készült karzattal, egy kápolnához hasonló tágas sekrestyével és jól elhelyezett padokkal volt felszerelve. — A német templomban 3 oltárt, 4 művésziesen festett szószéket, egy pozitívumot, 4 fából készült gyertyatartót, egy aranyozott helyhet (egyik Lányi Pál ajándéka volt), egy ezüst kalánt, 3 cinkannát, 8 aranynyal, selyemmel ékített köntöst és 2 fehér papi köntöst találtak. Kívül harangház állott 3 haranggal (a 4-ik harang a templom fedele alatt volt). Majd az iskola egyes osztályait szemlélték meg és a megtartott vizsgán minden osztály oly szép előmenetelt tanúsított, hogy Missovitz N. tanító (praeceptoris) szorgalma dicsőretre méltónak találatott.

Azután pedig kimondatott: hogy a lelkészek ezentúl is kötelesek lesznek a betegekért nyilvánosan fohászkodni, valahányszor ez iránt megkerestetnek (quotiescunque requisiti fuerint);

hogy a nagy temetés, vásár- és ünnepnap kivételével, mindig délután menjen végbe;

hogy közönséges temetéshez a tanító az ifjúságnak csak

¹⁾ Jolsván a nagy templom, mely a piacon állott (in circulo locatum) kizárólag az evangélikusoké volt, a taploczai utcában lévő templom a 3—4 róm. kath. család tulajdonát képezte, míg a hradovistei fatemplom (templum ligneum in loco Hradoviste); melyben régi faragványokkal és képekkel díszített oltárt és szószéket talált az egyházlátogató superintendens, az evangélikusok és róm. katolikusok által közösen használtatott, 1707 február 9-én, Peceli 316 - 318 l.

²⁾ „Mely pedig hajdan a németeké volt!” sietett hozzá tenni a jegyző Pixiades György.

egy részét rendelje ki, de a nagy temetésről (mely két szónoklattal történik) egy nagyobb deák (majorennis) és egy tanító se maradjon el;

hogy a magyar embert a magyar lelkész, a németet a német temesse;

hogy a fiú az atyja, a leány az anyja nemzetiségét kövesse és a keresztelést is e szerint vagy a magyar vagy a német lelkész végezze;

hogy a nő férje nemzetiségének felvételére ne kényszeríttessék és végül

hogy a temetést mindig d. u. 1 órakor kell elvégezni.

A tized egyes polgárok kezében volt, kik azonban megígérték, hogy a lelkészek rendelkezésére bocsátják mihelyt a jezsuiták elűzetnek (jesuitae exire inde cogentur) és a helyzet jobbra fordul (Peceli 314—316 l.).

Nem kevésbé érdekes az 1709 június 12-én kötött egyesítés, melyet Pelsőczy Márton nagysárosi lelkész a rozsnói magyar és német nemzet közt a helyszínén a bártfai superintendens megbízása folytán létesített és melyet az esperesség is 1709 szeptember 25-én Köviben tartott gyűlésében megerősített. Ezen egyesség szerint.

1. mindkét (nemzetbeli) kántor mellé deákok alkalmazandók és pedig úgy, hogy szükség esetében a magyar templom karzatán német deákok is énekeljenek és megfordítva;

2. a kántorok, orgonisták és deákok nemzetiségi különbség és gyűlölködés nélkül teljesen egyforma fizetést húznak;

3. a szokásos évi énekléseket (kántálásokat) a kántor a maga nemzeténél végzi, épen úgy a különös (névnap, lakodalmi és más efféle) énekléseket is, mely utóbbiaknak jövedelme felerészben a kántort felerészben a deákokat illeti;

4. a kántor és orgonista tanítson is az iskolában, ha t. i. arra képes;

5. nagy temetéshez mindkét lelkész lesz hívandó, de a fél szabadságában áll a szertartást nemzetiségére való tekintet nélkül bármely lelkész által végeztetni.

Ezen egyességet Unbehaun Mihály rozsnói német lelkész, Pelsőczy Márton nagysárosi lelkész, Missovitz Mihály rozsnói első tanító, Lányi Pál a rozsnói német egyház felügyelője, Lakatos András a rozsnói magyar egyház felügyelője, Keler Modory János és Ujházy István egyháztalálkozó írták alá és az esperesség oly záradékkal erősítette meg, hogy megszegését az esperességi bírák (mediantibus dominis judicibus contuberni alibus status utriusque) által kiszabandó 50 tallérnyi pénzbírsággal rendelte sújtani, mely bírság $\frac{1}{3}$ részben a bíróságnak, $\frac{1}{3}$ részben a sértett félnek és $\frac{1}{3}$ részben a deákoknak tartatott fenn (Sexti Schmal. 11—14 l.).

IX. KORSZAK.

A gömöri ág. hitv. ev. esperesség küzdelme 1711—1741.

A) *Történelmi áttekintés.*

Magyarország történelme a Rákóczy- forradalom lezajlása után új mederbe lépett. Bécsben nagyvégre bekezdtek látni, hogy a magyar nemzet régi alkotmányos szabadságával elválaszthatlanul összenőtt és attól erőszakos eszközökkel meg nem fosztható. Ez okból megváltoztatták a rendszert és számításukat többé nem a nyílt erőszakra, hanem a nemzet azon jó tulajdonságára alapították, meiyet a költő igen találóan e szavakkal fejezett ki

de ha vele bánni tudnak,
az ingét is od'adja!

és a következés megmutatta, hogy a számítás az 1526 óta mindig egy és ugyanaz maradt, célhoz vezetett! Egy kis hizelgés hatásosabb nálunk a vérpadnál.

A kormány gyeplőit I. József császár elhúnyta után az anya császárné (I. Lipót özvegye Eleonora Magdolna Theresia) majd a volt spanyol király, III. Károly ragadta meg. Utóbbi mindenekelőtt azon volt, hogy a közbékét Magyarországon is helyre állítsa. E célból 1712 április 3-ik napjára Pozsonyba országgyűlést hirdetett, melyet azonban a dühöngő pestis csakhamar szétoszlatozott.

A császárnak fimagzata nem lévén, az 1687-ben megállapított örökösödést a leányágra is ki akarta terjeszteni; ez által akarta a monarchia felosztását megakadályozni és a koronákat a Habsburgháznak biztosítani; ezen cél aztán egész életén át szeméi előtt lebegett, ezen célnak élt és ezen célra hozott mozgásba mindent, a mit csak mozgásba hozni lehetett. A monarchia egyes országai ebbe is beléegyeztek ugyan és az úgy nevezett *pragmatica sanctio* Magyarországon is — 1722/23 évi pozsonyi országgyűlésen az örökös tartományokétól némileg különbözően törvénynyé lett, de a hatalmak hozzájárulását csak nagy áldozatok árán és ismét meg ismét megváltoztatott szerződések által lehetett kieszközölni és e részben minden fáradozás kárba veszett, mert — mint látni fogjuk — szavojai Jenőnek igaza volt midőn a *pragmatica sanctio* legjobb biztosítékául a szinig telt államkincstárt és a nagy hadsereget jelölte meg.

Az 1714/15 évi törvények már világosan mutatják, hogy a császár új elvek szerint akart uralkodni. Az udvar által bőkezűen osztott kegyek, rangemelések és kitüntetések nem tévesztették el hatásukat, a Bécsbe csalogatott magyar főurak és főpapok engedékenyek lettek, a panaszok elnémultak, a címek elkábitották a hiúságot, az itthon elégedetlen nagy

úr ellágyult, ha Bécsben is nagy úrnak nézték és az lassan elfeledtette vele hazáját és a haza alkotmányát. Ily körülmények közt nem csuda, ha az 1714/15 évi törvények a hűtlenségi eseteket szabatosan körülírják és borzasztó büntetésekkel sújtják, ha a közlekedést Rákóczyval és Bercsényivel hűtlenségnek mondják, ha állandó hadsereget hoznak be, ha a zsinattartási jogot a király beléegyezéséhez kötik stb. stb.

A vallás ügye mindinkább mellékes lett. Az 1709 december 12-én I. József által kibocsátott rendeletet, mely az 1703 előtti állapot visszaállítását parancsolta, és a szintén I. József által 1710 november 10-én kiadott rendeletet csakhamar az evangélikusok hátrányára magyarázták. Így történt, hogy az Eleonora Magdolna Theresia császárné által 1711 szeptember 28-án kiadott parancs¹⁾ az erőszakos visszafoglalásokat betiltotta ugyan, de egyúttal azt is kimondta, hogy a netaláni panasz csakis külön-külön nem pedig együttes folyamodványban hozható ő felsége vagy az országgyűlés elé. Az 1713 február 1-én kelt rendelet Keresztély Agost szász herceget és esztergomi érseket már az ev. egyházak megvizsgáltatására is feljogosította, míg az 1714 április 28-án kiadott rendelet az 1681 és 1687 évi elég mostoha törvényeket már csak a béke kedvéért (propter bonum pacis) vette alapul és ahhoz még határozottan tiltotta, hogy az ev. iskolákban a grammaticánál magasabb tárgyakat is tanítsanak, és hogy a nemes ember a környék számára is tartson ev. lelkészt illetőleg, hogy a házi isteni tisztelethez a szomszédokat is bocsássa. Az ev. egyházak articuláris helyeken is a róm. kath. papság felügyelete alá helyeztetek és minden a vallás körül felmerült panasz egy országgyűlésileg kiküldendő bizottsághoz utasított.

Míg Bécsből Európa egyes államaival folytonosan alkudoztak: megújult a török elleni háború, melyben Szavojai Jenő — 1717-ben — Temesvárt, Pancsovát, Újpalánkát és Nándorfehérvárt elfoglalta és miután később Semendria, Orsova és Mehádia is megadta magát, a dicsőséges hadjáratot az 1718 július 21-én kötött passarovici béke zárta be, mely a magyar koronára tetemes földterületet szállított vissza.

Az 1718-ban kiűtött spanyol (szárd és sicíliai) háború bevégzésével illetőleg miután a diplomácia egén feltornyosult fellegek elvonultak: megnyílt Pozsonyban 1722 június 22-én az országgyűlés, mely a pragmatica sanctiot megerősítette, a kir. helytartó tanácsot és a négy kerületi táblát felállította és az elpusztított területek benépesítése, az ipar

¹⁾ Ezen parancs a császárné gr. Illésbázy Miklós és Hunyady László aláírásával jelent meg.

és kereskedés emelése. utak és csatornák építése végett célszerűen intézkedett.

Ez alatt a diplomátia ege ismét beborult és 1724—1727-ig ugyanesak folyt Francia-Angol-Porosz- és Spanyolországgal (Gibraltár, Parma és Toscana miatt) az alkudozás és miután a külhatalmaktól egy kis időre már nem kellett tartani, Magyarországon az 1728 évi országgyűlésen az állandó megadóztatás behozatalával tettek próbát; de a rendek még ellenszegültek és a legközelebbi országgyűlésig követelt $3\frac{1}{2}$ millió forintnyi adó a törvényekből kimaradt.

1729—1737-ig ismét folyt a diplomatiái harc, az angolok Franciaországnak, a spanyolok Ausztriának mondták fel a szövetséget és Parma, Piacenza és egyéb olaszországi német hűbérek miatt ezuttal a német államok is beavatkoztak a bonyodalomba. A hadviselés újból megindult, új meg új szövetségek és engedmények által félbe szakítottatott; a legkisebb ürügy elég volt arra, hogy a nagy nehezen helyre állított béke megzavartassék, a parmai herceg és III. Ágost lengyel király halála új zavarokat támasztott, így tartott ez Mária Terézia trónra léptéig a mikor bebizonyult, hogy a mindenfelől elfogadott és biztosított *pragmatica sanctio*t Európa egy állama sem ismerte el.

Szavojai Jenő halála (1737 július 7-én) nagy csapás volt a monarchiára nézve. Midőn Oroszország megtámadta Törökországot, a fennálló szerződésben kikötött segélyt követelte Ausztriától, melyet ez, 40000 létszámban, ki is állított; de míg az oroszok Ocsakov elfoglalása után győzedelmesen nyomultak elő, addig az osztrák hadsereg Seckendorf, Wallis, Neiperg, Pálffy és más vezérek alatt csapást csapás után szenvedett, Nissa elveszett, a török 1738-ban Mehádiát, Orsovát, Semendriát és Ujpalánkát, 1739-ben pedig Nándorfehérvárt is visszafoglalta, mire gróf Neiperg megkötötte 1739 szeptember 18-án a belgrádi békét, melyet III. Károly 1739 október 2-án erősített meg és mely által Szavojai Jenő minden szerzeménye veszendőbe ment.

A vallás körül fennforgó sérelmek elintézésére kiküldött (pesti, majd pozsonyi) bizottság nagyvögre javaslatával elkészülvén III. Károly, 1723 június 12-én kelt rendeletével egyelőre a „jelen állapot“ fenntartását parancsolta. A kir. helytartótanács törekvéseire majd az 1731 március 21-én kelt császári elhatározás (*resolutio carolina*) rátette a koronát! Ezen elhatározás szerint:

1. a magán istentisztelet az 1681 és 1687 évi törvények alapján kelt rendeletek értelmében bárhol
2. a nyilvános istentisztelet azonban csak articuláris helyeken van megengedve;
3. nem articuláris helyen az ev. családfe és háznépe

szabadon imádkozhatik, de a szomszéd vagy idegen ezen magán istentisztelethez nem bocsátható, az ev. hitv. egyén is a róm. kath. lelkész híve, de magasabb papi illeték — stóla — fizetésére nem kötelezhető;

4. a földesúr valamely az egyházat (vallást) illető változtatást csak ő felségétől előzetesen kieszközölt engedélylyel hozhat be;

5. a superintendentiák területét és számát ő felsége fogja külön folyamodványra meghatározni; egyéb iránt az ev. lelkész a polgári hatóságnak és a keresztelest illetőleg a róm. kath. espereseknek van alárendelve; házassági esetekben mindig a püspökök döntenek és pedig ev. felekre nézve a protestáns egyházjog értelmében, a püspöktől szabad az ügyet az érsekhez felebbezni;

6. az áttérés a polgári hatóságtól megfenyítendő, különösen ha ev. ember a róm. kath. hitre tért és aztán ismét evangélikus lett. minden efféle eset előzetesen ő felsége elé terjesztendő;

7. vegyes házasság csakis róm. kath. plébános előtt köthető;

8. a róm. kath. ünnepek az evangélikusok által is megtartandók és az ev. iparosok a körmenetekben részt venni kötelesek; és

9. a bíró, közhivatalnok és ügyvéd, legyen bár ev. hitű, a szűz Máriára és a szentekre köteles esküdni, de a tanu nem; a mi eddig történt, menjen feledésbe, ezentúl minden háborgatás tilos. akinek panasza van, saját neve alatt adja elő ő felségénél.

Ezen renDELETEH. úgy hiszem, nem kell magyarázat. Isten a megmondhatója mennyit szenvedett az *acatholicus* felekezet ezen borzasztó időszakban és elődeink roppant áldozatkészségére, hitbuzgóságára, szívós kitarására volt szükség, hogy a hitújítás műve ezen általános elnyomásnak áldozatául nem esett. emléke is ki nem vezett! Hiszen az 1731 július 15-én kelt renDELETE színté felhívja a róm. kath. földes urakat, hogy a jószágaikon található ev. templomokat foglalják el és az ev. lelkészeket űzzék el, midőn előírja: „ha a földes úr vagy a polgári hatóság egy templomot elfoglalni vagy egy prédikátort elűzni kívánna: tartozik szándékát a helytartó tanácsnak bejelenteni, honnan az ügy véleményes jelentés kíséretében ő felsége elé terjesztendő; a legfelsőbb elhatározás leérkeztéig pedig a foglalás vagy elmozdítás függőben hagyandó.”

A superintendentiákra nézve megtörtént a felterjesztés, mire a magyar udvari tanács Bécsben 1732 október 21-én kelt határozatával az engedély négy ág. hitv. ev. superintendens megválasztására leérkezett. Ez annál nagyobb baj volt, miután Magyarországon ez időtt tényleg öt törvényesen választott superintendens volt — hivatalban.

Magyarország belefáradt a hosszú küzdelembe, a főnemesség Bécsben a trón fényénél sütkérezett, a köznemesség szegény volt. Isten csudája, hogy népünk kebeléből a szomorú időben az ősi szabadság emléke is ki nem halt.

III Károly a szomorú emlékezetű belgrádi békét nem sokáig élte túl, már 1740 október 20-án elhunyt; utóda Mária Terézia folytatta mit atyja és nagyatyja megkezdett és bizonyára inkább II. Frigyes porosz királyon, mint rajta mult hogy uralkodása alatt az eretnokség teljesen ki nem irtatott.

B) A gömöri ág. hitv. ev. egyház viszontagságai.

A nagy Rákóczy forradalom még teljesen le sem zajlott és esperességünk már is a cs. tábornokok és a rozsnói jezsuiták erőszakos önkénye alatt szenvedett. 1710-ben semmiféle gyűlést és 1711-ben is csak rendkívülit lehetett tartani és 1711 augusztus 20-án már arról kellett gondolkozni: mikép lehetne legalább a Pálffy János, mint a császár teljes hatalmu megbízottja által a szathmári békekötés alkalmával biztosított — elég sovány — vallásszabadságot a sűrűn kiadott és a jezsuiták által szorgalmasan félremagyarázott császári rendeletek ellenében megtartani? E célból a bécsi udvarnál lévő ügyviselők (Okolicsányi Pál és mások) tüzetes utasítást kaptak, követségök költségeire 100 arany kilátásba helyeztetett. Történt pedig ez különösen azért, mert Rozsnión 1711 február 13-án minden templom elfoglaltatott és az ev. lakosságnak a magán istentisztelet miatt ezentúl is folytonos zaklatásban volt része és mert ugyanakkor Sexti András is Jolsváról elűzetett (Sexti Schmal. 30 l.)

Miután ezen követség teljesen eredménytelen maradt, az esperesség az 1712 évi pozsonyi országgyűlés elé terjesztette sérelmeit, melyeket Antoni Sámuel csetneki lelkész superintendens, Sexti András Jolsváról elűzött lelkész esperes, Szentmiklóssy István helyettes alispán, Draskóczy Sámuel és Török Miklós táblabírák valamint Szentiványi Mátyás megyei aljegyző aláírásával a gömöri követeknek kiadtak. Ezen sérelmek szerint: 1. az ev. templomok úgy Rozsnión (a jezsuiták által) mint Jolsván (gr. Koháry István által) elfoglaltattak, a lelkészek és tanítók elűzettek és az ev. lakosság a magán istentisztelettől is eltiltatott; 2. hasonló történt Betlőren és Veszverésen, hol az Andrássy család üldözte az ev. hitet; 3. a rozsnói és jolsvai ev. lakosságot a róm. kath. szertartásokhoz és körmenetekhez kiharancsolták; 4. a róm. kath. papság az ev. egyházakat is vizsgálni (látogatni) kezdte, míg a földesurak az ev. egyházi hatóságot a fegyelem gyakorlásában gátolták; 5. az evangélikusok az atyáiktól alapított kórházakba sem vétettek fel; 6. a pactatális tized vagy teljesen elfoglaltatott vagy csak igen magas bér fejében engedtetett

át¹⁾; 7. a róm. kath. földesurak az egyházi vagyont elfoglalták és profán célokra használták (Sexti Schmal. 67—71 l.).

Az 1712 évi országgyűlés minden eredmény nélkül szétoszolván az üldözés és jogfosztás tovább folyt, Sexti András számkivetésben húnyt el (Nagy Szlaboson 1713 február 3-án); az 1713 évi május hó 2-án Ratkón tartott esperességi gyűlésen, mikor Fabriczi János kövii lelkész választatott esperesnek, már a veszverési, betléri és rőczei egyházakból elűzött lelkészekről is kellett gondoskodni és újból követküldéshez folyamodni. E célra az egyes egyházakból összesen 100 forint gyűlt be (Sexti Schmal. 40—42 l.). Az esperesség egyházi tagjainak száma ez időt a négy elűzött lelkészszel és a két rozсныói (berzétéi) prédikátorral együtt már csak huszonhét volt.

Az esperesség azonban nem nézte tétlenül a támadásokat, erélyes ellentállást fejtett ki, szivósan ragaszkodott jogaihoz és hangosan követelte sérelmeinek orvoslását. Midőn az esztergomi érsek számára 1713 február 1-én kiadott császári rendeletre támaszkodva Kis János diákon a gömöri ág. hitv. ev. egyházakat megvizsgálni (látogatni) akarta, a csetneki nép — 1714-ben — ellene szegült és a megye, mely akkor történetesen Tornallyán ülésezett és együtt volt, Szilágyi rozсныói jezsuita tiltakozása dacára kimondta, „hogy Kis János látogatása csupán saját egyházaira terjedhet ki, amennyiben a vallásszabadság biztosítva van és az evangélikusoknak saját superintendensük és esperesök van“ (Sexti Schmal. 55 l.). Ezzel ugyan olajat öntöttek a tűzre és Lányi Pál — volt gömöri alispán — meg nem akadályozhatta, hogy Rozсныón a magánistentisztelet is be ne tiltassék és a lelkészek a városból ki ne űzessenek²⁾, de az esperesség nem tágitott és az 1714 augusztus 20-án Kuntaploczán tartott gyűlésen ismét Draskóczy Sámuel alispán bízott meg, hogy az 1712-ben összeírt, ez alkalommal kiegészített sérelmeket a pozsonyi országgyűlés elé terjessze (Sexti Schmal. 66 l.).

Ezen követségek természetesen sok költséggel jártak és miután az esperesség ez időt a roppant nehéz viszonyok súlya alatt majd összeroskadt, határozatba ment 1715 május 8-án Ochtinán, hogy az u. n. cathedraticum, mely zsinati határozatok értelmében kizárólag a superintendensnek járna, egyelőre a követségi költségekre fordítandó, a superintendensnek pedig annak idejében kellő kárpótlás jár, a cathedraticum — mely ezentúl agentiale név alatt is fordul elő —

¹⁾ „E részben különösen a csetneki egyház szenvedett sérelmet, hová mindamellett, hogy az egész város ev. hitű volt, római kath. plébánost akartak behozni és a tizedet annak számára kiadni.“ (latinból).

²⁾ Platan Sámuel német lelkész Mariássy Gábor, Regis (Rey) Márton magyar lelkész pedig Szirmay Tamás házában telepedett le, de békéjük itt Berzétéen sem volt, amennyiben Szilágyi rozсныói jezsuita nem szűnt meg őket itt is zaklatni.

együttal fel is emeltetett úgy, hogy ez többé nem mint az előtt 1 forintot, 50 denárt és 25 denárt, hanem Dobsinán 4 ft, Oláhpatakán 2 ft 60 d., Alsó-Sajón 1 ft, Felső-Sajón 2 ft 60 d., Kobeláron 1 ft 60 d., Geczelen 1 ft 30 d., Restéren 1 ft 80 d., Ochtinán 2 ft 60 d., Nagy-Szlaboson 2 ft 60 d., Csetneken 4 ft, Kuntaploczán 1 ft, Rozlosnán 1 ft 30 d., Sajó-Gömörön 1 ft 84 d., Köviben 4 ft, Ratkón 4 ft, Ribniken 2 ft, Bisztrón 2 ft 60 d., Baradnán 2 ft, Kietén 2 ft, Derencsényben 3 ft, Pádáron 1 ft, és Budikfalván 2 forint 60 denárt tett¹⁾ (Sexti Schmal. 88 l.).

Az 1713 évi október hó 19-től — november hó 8-ik napjáig megejtett egyházlátogatás alkalmával a superintendens Ochtinát, Nagy-Szlabost, Geczelt, Kobelárt, Felső-Sajót, Dobsinát, Oláhpatakát, Alsó-Sajót, Kuntaploczát, Rozlosnát, Sajó-Gömört, Gömör-Panyítot, Pádárt, Budikfalvát, Derencsényt, Kietét, Baradnát, Bisztrót, Ratkót, Ribniket és Kövit, 1714-ben pedig Restét és Csetneket járta be (Antoni Ambrozi 1—32 l.)

Esperességünk az 1714/15 évi országgyűlésen kiküldött bizottsághoz (mely csak 1719 körül előbb Budán majd Pozsonyban ült össze) 1719 november 10-én Köviből Czékus Mártont küldte követül, kinek úti és egyéb költségei fedezésére általános gyűjtést rendelt el, miután az 1681 és 1687 évi állapotot kinyomorta és annak alapján külön utasítást (új sérelmi lajstromot) dolgozott ki. Ezen követség ismét sok pénzbe (285 forintba) került és jöllehet az 1722 július 15-én Nagy-Szlaboson előterjesztett jelentés szerint is „ezen pénz nem lett hiába kidobva,” jöllehet a kiküldött az egyház ügyét körömszakadtáig védte a magas bizottság előtt és jöllehet Lányi Pál az egyházak sérelmeit az 1722 évi pozsonyi országgyűlésre is fölvitte: ezen sérelmek orvoslása elmaradt és az esperességre a legszomorúbb jövő várt (Sexti Schmal. 96—98, 101—102 l.).

A superintendens 1720-ban ismét egyházlátogatással volt elfoglalva, mely évben Ochtinát, Nagy-Szlabost, Restét, Geczelt, Alsó-Sajót, Oláhpatakát, Dobsinát, Felső-Sajót, Kobelárt, Rozlosnát, Kövit, Ribniket, Budikfalvát, Pádárt, Derencsényt, Kietét, Baradnát, Ratkót, Bisztrót, Csetneket, 1721-ben pedig Szirma-Besenyőt és Arnóthot járta végig, míg Gömör, Gömör-Panyít és Kuntaplocza ez alkalommal vizsgálatlanul maradt (Antoni Ambrozi 33—59 l.).

Roppant előnyül szolgált, hogy a vallás ügye a megye világi urait is érdekelte, mert csak annak köszönhető, hogy a jogfosztás gátra talált, az üldözés nagyobb mérveket nem ölthetett és a jezsuiták törekvései meghiusultak. Gömör vármegyének ennél fogva aránylag véve még kevés oka volt panaszkodni; iskolái édeskeveset törődtek a rendelettel, mely a magasabb tárgyak előadását tiltotta, Sajó-Gömörön,

¹⁾ A „szegény gömör-panyíti egyház” valamint az „elnyomott rozsnói egyház” ez alkalommal kifejezetten illetékmentességben részesült.

Dobsinán, Csetneken és más helyeken bizony a legmagasabb — egyetemi — tárgyakat is tanították; a róm. kath. egyházlátogatást a protestáns nép erőszakkal is meg tudta akadályozni és a rozsnói ev. lakosság vasárnaponként, minden tilalom dacára Berzétére sereglett, hogy ott 1715-ig Platani Sámuel és Rey Márton, ezentúl pedig 1737 március 4-ig csupán Rey Márton ajkáról az isten igéjét hallgassa (Sexti Schmal. 99 l.).

Az 1724 június 13-án Rozlosnán tartott esperességi gyűlés Krman és Schwartz superintendensek átíratáit, melyekben a pietismus üldözéséről volt szó, egyszerűen tudomásul vette, míg 1724 június 17-én Restéren határozatba ment, hogy a lelkész és tanító hiványa az esperesség által irandó, illetőleg megerősítendő és pedig nem csak azért, mert ez más esperességben is így volt, hanem azért is, hogy valamely egyház méltatlant ne válaszszon (Sexti Schmal. 121—122, 125 l.).

1725-ben (február 7-én Nagy-Szlaboson hol Leporini András oláhpataki lelkész választatott esperesnek) az esperesség már csak 23 tagot számlált (Sexti Schmal. 128—129 l.).

Midőn 1727-ben a róm. kath. diakón ismét ev. egyházaink látogatására készült az esperesség szent György napján Rozlosnán elhatározta, hogy ismét ellentáll és a hazai törvényekhez törik-szakad (tenacissimè) ragaszkodni fog, miután az 1723 június 12-én kiadott császári parancs is a status quo fentartását rendelte el (Sexti Schmal. 152—153 l.).

Midőn a kir. helytartó tanács az 1725 augusztus 18-án kelt császári parancs következtében a megyéket ismét és ismét sürgette, hogy a bitorolt superintendens és esperesi hivatal keletkezése és hatalmi köre tekintetében nyomozást indítsanak és az eredményről jelentést tegyenek, Gömörmegeye 1728 január 12-én Pelsőczön tartott gyűléséből Máriássy Márkust és Mititzki Mihály apátot küldte Csetnekre, kiknek aztán Antoni Sámuel superintendens az elébe tett kérdésekre igen magvas válaszokat adott, kijelentvén, hogy világi hatalommal nem rendelkezik, sem külön díjazásban nem részesül, csupán arra ügyel, hogy az egyházakban rend legyen, a lelkész a szentírás szavai szerint tanítson és erkölcsös életet éljen, — felhozta végül még azt is, hogy a felügyelet, melyet gyakorol, már az 1608 I. t.-c. hozatala előtt is meg volt, hogy e részben csupán a szentíráshoz, a zsinati határozatokhoz és a többség véleményéhez van kötve, más felsőbbséget pedig nem ismer (Sexti Schmal. 157—160).

1728 május 28-án Restéren bejelentette a superintendens, hogy a pozsonyi országgyűlésen Draskóczy Sámuel fogja az esperesség ügyeit képviselni, miért ezt annak idejében díjazni fogják (Sexti Schmal. 166 l.). Az 1731 január 31-én szintén Restéren tartott gyűlésből pedig követség küldetett Bécsbe, melynek az volt feladata, hogy az elnyomott egyházak visszaállítását közvetlenül a trón előtt kérelmezze (Sexti Schmal.

186 l.). Ezen valószínűleg más esperességek által is támogatott kérelemre leérkezett aztán a hírhedt, 1731 március 21-én kelt császári elhatározás (resolutio carolina) melynek kihirdetésekor az esperesség 1731 június 6-án Dobsinán feljajdult, előre látva azt, hogy ezentúl még nagyobb zaklatások várnak reá; de azért el nem csüggedt, hanem rögtön kimondta, hogy midőn egyházainkat majdan róm. kath. papok látogatják csupán „a kereszteleési formulát“ kell az agendából kiférni és bemutatni, egyebekben pedig minden felvilágosítást és választ egyenesen megtagadni (Sexti Schmal. 189 l.).

Jeszenák Pál és követársainak jelentését, mely szerint ő felsége négy ág. hitv. ev. superintendens választásához az engedélyt megadta, az esperesség 1732 október 8-án Ratkón azon kijelentéssel vette tudomásul, hogy miután Antoni Sámuel személyében superintendense van, a választásra semmi gondja (Sexti Schmal. 208 - 209 l.).

A pozsonyi kir. helytartó tanács ezentúl sem pihent; 1733 január 27-én kiadta utasítását, hogy minden — tüzetesen felsorolt — róm. kath. ünnep az evangélikusok által is szigorúan megtartandó és hogy az az ellen vétő nemes a világi hatóságtól 6—25 ftig terjedő pénzbüntetéssel, a nem nemes pedig 12—50 botütéssel sujtandó (Sexti Schmal. 224 - 236 l.). Ezen és más efféle intézkedéssel azonban Gömörben csak néhol tudtak célt érni, oly helyen mint pl. Dobsinán, hol egy két cseléden kívül egy róm. kath. lélek sem találkozott, a lutheránus városi tanács a parancsokat tisztelettel tudomásul vette de azontúl a legkevésbé sem törődött velök. Hogy ennek is elejét vegye, az ellenreformatio arra törekedett, hogy minden városban és helységben róm. kath. plébánia legyen, mely törekvés új meg új égbekiáltó jogfosztások és sérelmek kapcsán különösen Mária Terézia uralkodása Gömörben Balassa Pál apostolkodó főispánsága alatt valósfittatott is.

1737 március 4-én elhunyt Regis Márton rozsnói (berzétei) lelkész aesperes és u. a. évi május 6-án Leporini András oláhpataki lelkész esperes is, mire 1737 július 4-én Dobsinán Fabriczi András nagyszlabosi lelkész választatott esperesnek (Sexti Schmal. 243—244).

Ez alatt Kuncz mint az esperesség követe (agense) folyvást Bécsben tartózkodott és bármily nehéz is volt e követség költségeire adózni, az egyes egyházak és „pártfogók“ — értsd a nemes és előkelő híveket — azt még is szó nélkül tették. Így történt 1737 október 10-én Gömör-Panyíton is, mikor a szükségelt összeg Draskóczy Sámuel indítványára az egyes egyházakra arányosan kivettetett (Sexti Schmal. 246 l.), ugyanakkor az 1738-ban el is űzött Mikovini Pál oláhpataki lelkész már keservesen panaszkodott, hogy az Andrassy család ok nélkül üldözi (Sexti Schmal. 247 és 250 l.).

Antoni Sámuel superintendensnek 1738 augusztus 18-án

bekövetkezett halála és roppant pompával történt temetése után (Sexti Schmal. 255—256 l.) esperességünk súlyos kényserhelyzetbe jutott. Eddigelé ugyanis érdeklődés nélkül nézte az alkudozást, mely a szomszédban az iránt folyt: milyen négy kerületre osztassék fel az ország úgy, hogy a hivatalban lévő öt superintendensnek egy-egy kerület jusson? Antoni Sámuel halála után a kérdés legegyszerűbb megoldása természetesen az lett volna, ha Pfannschmidt Keresztély lőcsei (szabad kir. városi) superintendens a gömöri és kishonti esperességek által is elismertetett volna, de ezen két esperesség ahhoz semmiféle kedvet nem mutatott, mindkettő élni kívánt régi jogával. A kishonti esperesség meguntta ugyan 1739-ben a főnélküli állapotot és Michaelides Sámuel superintendenshez — a bányakerülethez — szegődött; de a gömöri esperesség nem tágitott és törekvése Sáros, Zemplén, Abauj és más megyék törekvésével találkozván: Pfannschmidt Keresztély mellőzését és egy ötödik superintendens választását határozták el és 1739 június 25-én Köviben a szavazatok összegyűjtése is elrendeltetett, miután négyen, t. i. Fischer Illés késmárki lelkész, Glosz Mihály keresztesi lelkész, Fabriczi András nagyszlabosi lelkész és Ambrozi György csetneki lelkész, már ki voltak jelölve (Sexti Schmal. 266—267 l.). Ezen kijelölés hosszú alkudozás után és főkép Szirmay Tamás kerületi felügyelő közbenjárása és befolyása következtében már közösen az egész tiszai kerület által történt és csakis Szirmay Tamás érdeme, hogy a versengő felek többsége 1741 február 17-én Girálton megegyezett és hogy Ambrozi György csetneki lelkész ugyan ott nagy szótöbbséggel superintendensnek megválasztott (Sexti Schmal. 308—309 l.). Miután pedig a szab. kir. városok is némi duzzogás után és bizonyos kedvezmények kikötése mellett¹⁾ az unió nagy művéhez szintén hozzájárultak és az 1741 február 27-én Csetneken tartott esperességi gyűlésen a megválasztott superintendens minden aggályát eloszlatták (Sexti Schmal. 315—316 l.), létrejött az úgynevezett dobsinai coalitio és megtartott 1741 március 20, 21 és 22. napjain Dobsinán az első kerületi gyűlés, melyen Ambrozi Györgyöt a Szepes, Sáros, Zemplén, Abaujvár, Gömör és más megyékből valamint a szab. kir. városokból szép számban megjelent egyházi és világi képviselők jelenlétében superintendensi hivatalába beiktatták (Sexti Schmal. 317—318 l.). Az egyesülés okmánya minden esperesség részéről elfogadtatván és megerősítettvén

¹⁾ A kedvezmények közt első helyen említendő az ú. n. alternatio, mely szerint egy német superintendens után kell, hogy egy magyar vagy tót választassék és pedig olykép, hogy a hat sz. kir. város és a Nagy-Sáros helyébe lépett Dobsina (mint német nemzet) kijelöl három és a kerület (mint magyar és tót nemzet) szintén három; a kijelölést tartalmazó leveleket a főfelügyelő veszi át, ki a szavazatokat néhány felügyelővel egyetértve, felbontja.

esperességünk részéről is 1744 január 30-án Sajó-Gömörön a superintendens és néhány világi ember által aláíratott és az esperességi levéltárba tétetett (Sexti Schmal. 333 l.). Ugyanakkor a kerületi felügyelői hivatalt is már szabályszerű választás útján töltötték be és a kishonti esperesség is a tiszai kerülethez csatlakozott.

1741 november 27-től 1742 február 16-ig ismét általános egyházlátogatás volt, mikor is Ambrozi György superintendens a csetneki, ochtinai, nagyszlabosi, restéri, geczei, kobelári, felső-sajói, dobsinai, oláhpataki, alsó-sajói, berzétei, rozlosnai, kövi, bisztrói, ratkói, baradnai, kietei, derencsényi, pádári, budikfalvai, ribnikai, sajó-gömöri, gömör-panyíti és kuntaplóczai egyházakat vizsgálta meg (Antoni Ambrozi, lapszámok nélkül.).

Majd 1745 június 22-én Nagy-Szlaboson a cathedraicum is, és pedig külön mint agentiale és külön mint a superintendensnek járó díj állapított meg és következőleg vette ki az egyes gömöri ág. hitv. ev. egyházakra:

Az egyház neve	agentiale		a superintendensnek járó díj	
	forint	denár	forint	denár
Dobsina	4	—	3	—
Felső-Sajó	2	30	2	—
Oláhpatak	3	—	2	—
Alsó-Sajó	1	30	1	—
Feketepatak (Kobelár).	1	30	1	—
Geczeli	2	—	1	30
Restér	2	—	1	30
Ochtina	3	—	2	—
Nagy-Szlabos	3	—	2	—
Csetnek	3	—	2	—
Rozlosna	1	15	1	—
Kún-Taplóca	1	15	1	—
Gömör-Panyít	1	—	1	—
Sajó-Gömör	2	—	1	30
Kövi	3	—	2	—
Ribnik (Ujvásár)	1	30	1	—
Budikfalva	1	30	1	30
Pádár	1	30	1	—
Derencsény	2	30	1	30
Bisztró	1	30	1	—
Kiete	1	—	1	—
Baradna	1	30	1	30
Ratkó	3	30	2	30
Berzéte (és Rozsnyó)	3	—	2	—

mely kivetés alapjául a hívek száma és az egyes egyházak állapota szolgált (Sexti Schmal. 343—344 l.).

A dobsinai coalitio megfosztotta ugyan esperességünket eddigelé féltékenyen őrzött önállóságától és a zsolnai zsinat alkalmával elfoglalt állásponttól, de amennyiben ügye ezentúl az egész kerület ügyének tekintetett és ekkép jövője biztosítva lett: nincs okunk e miatt panaszkodni és az önkényt feladott jogokat — fájlalni. Gömörmegye a Mária Terézia kormánya alatt erélyesebben jelentkező térítést a dicső elődökhöz méltó állhatatossággal és kitartással fogadta, mi végre is II. József türelmi parancsához és az örök emlékezetű 1790/1 évi XXVI. törvénycikkhez vezetett.

C) A gömöri ág. hitv. ev. esperesség szervezete, igazgatása, hitvallása.

A Rákóczy-féle mozgalmak alatt elterjedt szabad szellem és az ezen mozgalmak által melengetett felvilágosodás oly általános és uralkodó lett, hogy azt többé sem benn az esperességben, sem kívülről — Bécsből úgy mint a honi jezsuiták taborából — dézsa alá rejteni és elhomályosítani nem sikerült. A császári parancsok hiába sürgették az 1681 és 1687 évi állapot visszaállítását: az egyház az egyszer megízlelt szabadságról le nem mondott.

Igy esperességünk szervezete a sok támadás dacára az előbbi maradt, melyet a Rákóczy forradalom teremtett, az esperesség élén állott a superintendens és egy kiváló, esperességi felügyelőnek mondható, világi úr, némely ügyekre nézve pedig az esperes. A világi elem joga úgy az esperességben mint az egyes egyházakban oly annyira el volt ismerve, hogy a gyűléseken megjelent világi emberek főbbjei az első asztalnál kaptak helyet (ami nagy kitüntetés volt!) és hogy a gyűlés, melyben világi ember részt nem vett, határozatképesnek sem tekintetett. Az esperességi tanács (consistorium) jórészen világi tagokból alakult meg, kik közt egy-egy kimagasló, hitbuzgó alak a superintendenssel és esperessel egyenrangúnak és a tisztán egyházi dolgoktól eltekintve egyenjogúnak tekintetett. Az u. n. csendes üldözéssel küzdő egyház ennek hasznát is látta, mert az egyházi. esperességi és kerületi felügyelőkben oly támaszokat nyert, melyekkel az ellenreformáció szembe szállani nem merészelt és ha tette. — kudarcot vallott.

Nevezetes az, hogy a felügyelői hivatal minden határozat nélkül mintegy magától lépett életbe; 1744-ben első nyoma, hogy a kerületi felügyelői állás szabályszerű választás útján tölthetett be, de már jóval előbb Lányi Pál, Draskóczy Sámuel személyében hatalmas esperességi, Szirmay Miklós

és Szirmay Tamás személyében pedig kerületi felügyelője volt az egyháznak! A lelkész jó érzéssel megosztotta hatalmát a világi emberrel, kezét fogott vele a hierarchia romjain, hogy a féltékenyen őrzött hitet vállalva megvédjék. Az ekkép kitüntetett világi ember pedig buzgón karolta fel az ügyet, erélyesen visszautasította a megtámadást, mely a hit ellen intéztetett, az erőszakra nem ritkán erőszakkal felelt és ha a közbizalom tetteleg ő benne központosult, ha az egyházi és világi férfiak vezéröknek egyaránt elismerték, történt legyen bár az hallgatag és minden szavazás nélkül, az egyház, az esperesség, a kerület egyik legfőbb előjárója lett!

A superintendens választása akkép történt, hogy minden egyház és minden nemes ember egy-egy szavazatot adott és pedig elébb négy kijelölendő lelkészre, aztán pedig a kijelöltek közül egyre (Sexti Schmal. 267 l.); az esperest pedig a közgyűlés választotta és pedig évről-évről). amikor is minden jelen volt lelkésznek és pedig küldöttnek egyaránt egy-egy szavazata volt. A superintendens és esperes közötti viszony is a régi maradt; az egyházak látogatása, a lelkészek felszentelése kizárólag a superintendens tisztében állott, egyekben pedig az esperes vele egyenlőjogú volt úgy, hogy pl. az esperességi gyűlést hol a superintendens, hol az esperes vezette.

A lelkész választása életfogytig és a hívek által szabadon történt²⁾ 1724 június 13-án is csupán visszaélések (simonia és több efféle) elkerülése okából mondatott ki, hogy a megválasztott egyén meghívó levele (híványa, tisztí szerződése) az esperesség által írásba foglalandó illetőleg megerősítendő (Sexti Schmal. 125 l.) Ezen híványok lényegileg véve szintén a régiek maradtak, az 1710 óta örökre elveszett tized rendszerint határozott összegű készpénz által lett helyettesítve, így pl. a dobsinai lelkésznek az 1741 december 8-án megejtett egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint következő évi fizetése volt:

1. 180 ft készpénz,
2. két vasgyárból hetenként 2—2 vasrúd, melyeket 2 denáron váltottak vissza,

¹⁾ E korszakban divatba jött, hogy az egyszer megválasztott esperes életfogytig viselte hivatalát, ha t. i. az esperességi szabályokra való hivatkozással leköszönt, rendszerint felkérték, hogy maradjon továbbra is egyszer elfoglalt állásában.

²⁾ E részben a világi felügyelőnek vagy pártfogónak sem volt megengedve, hogy kénye kedve szerint egymaga válaszson lelkészt, így pl. midőn Szirmay Tamás mint köztisztviselőben álló főúr, ahhoz még bőkezű pártfogó Major Pált hitta rozsnói lelkésznek Berzétére, a rozsnói nép e meghívás ellen hevesen tiltakozott és Sartori Illéshez ragaszkodott (Sexti Schmal. 260 l.)

3. három offertorium, t. i. karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor¹⁾,

4. nagy temetésért egy magyar forint, kis temetésért 75 denár és azon kívül offertorium, de abból (az offertorium kivételével) egy harmadrész a tanítóé,

5. a roratéért 50 denár,

6. a bőjti kátéitanításért 1 forint,

7. hirdetés- és esketésért egy-egy pint bor,

8. néhány szántó föld hasznélvezete és

9. húsz öl fa (Antoni Ambrozi 117 l.) (latinból) Gömör-Panyíton a lelkész fizetése az 1742 február 14-én megejtett egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint a következő volt:

1. Buza megyen szapu 45,

2. zab megyen minden gazdától egy véka,

3. hat szapu alá őszinek szántani, az melyben maga tartozik 6 kigyelme magot adni,

4. négy szapu alá tavaszinak szántani, 6 kigyelme maga magjával bevetni,

5. a feltett kétféle vetést felaratni és behordatni,

6. parochiához való réteket megkaszáltatni, feltakartatni és behordani,

7. minden ökrös gazda egy szekér fát hozni és minden marhátlan gazda egy szekér fát vágni,

8. három jeles innepen offertorium lészen,

9. midőn keresztelés vagyon, offertorium a komáktól, azonkívül a kereszteléstől,

10. esköttetéstől a vőlegény, a beavatástól a menyasszony tartozik fizetni 8 gros (garas?) kendőt, kalats, tyuk;

11. minden külön kenyeres gazdától egy tyuk.

12. énekléssel való eltemetéstől 4 poltra,

13. a prédikálástól egy magyar forint, fél prédikációtól 16 polt. (Antoni Ambrozi) (magyar).

A fegyelmet még mindig igen szigorúan kezelte az esperesség, bár tagadhatlan, hogy e tekintetben is már már józanabb felfogás kezdett uralkodni. Így pl. Budaeus Dániel dobsinai lelkész 1715 május 8-án Ochtinán azzal vádoltatván, hogy a város bíróját megsértette és kielégítését oly fenyegetéssel követelte, miszerint ellenesetben a róm. kath. diakónhoz fordul, Draskóczy Sámuel, Fabiáni György és más világi ember ez ügyben néhány lelkészszel együtt 1715 június 26-án a helyszínen vizsgálatot tartott és beigazoltatván a vád a bepanaszolt lelkész, minden kérése dacára, rögtön elmozdított (Sexti Schmal. 87. 89–92 l.). Másrészt az ok nélkül megbántott lelkész még mindig fényes elégtételt kapott. Így midőn Csisko Vilmos dobsinai bíró valami mesgye igazítási

¹⁾ Ez előtt egy-egy ünnepen 3 offertorium volt t. i. reggel, a prédikáció előtt és a prédikáció után, ez ideért már csak a 3 sátoros ünnepen egy-egy!

viszály alkalmával kezét Frühauf Dávid lelkészre emelte, a helyszínén 1726 november 21-én megtartott tárgyalás és tanu kihallgatás után abban marasztaltatott el, hogy a lelkésztől bocsánatot kérjen, a városi közönségnek egy hordó bort, az egyháznak pedig 30 forintot adjon és életmódjának megváltoztatására (a lelkész tiszteletben tartására) külön térítvényre és különbeni a városból leendő kiutasítás terhe alatt kötelezze magát (Sexti Schmal. 148—151 l.).

D) A közoktatás.

A gömöri ág. hitv. ev. esperesség az iskolákra e korszakban is roppant súlyt helyezett és e részben a felsőbb tantárgyak előadását tiltó és más efféle helytartó tanácsi utasításokat is tisztelettel félre tette. Miután úgy a megye, mint a közvélemény törekvése oda irányult, hogy az utolsó falusi községben is kitűnő tanító és annak mennél több nagyobb tanítványa legyen: nem csuda, ha az egyházlátogató superintendens 1720 február 28-án Felső-Sajón több donatistát, 1742 február 6-án Pádáron 4 grammatistát és 1720 április 26-án Csetneken több theologust, rhetort és poetát talált az iskolában, ha még oly helyen is mint Budikfalván, hol az előtt egy tanuló ifjú sem volt, a fiúk az 1742 február 9-ki egyházlátogatáskor megtartott vizsga alkalmával úgy declináltak, conjugáltak és írtak latinúl, hogy öröm volt! és ha Vietoris András 1724-ben a csetneki iskolából egyenesen és közvetlenül kuntaploczai lelkésznek hivatott meg (lásd az Antoni Ambrozi-féle jegyzőkönyvet és Sexti Schmal. 123 l.)!

Az előző korszakban alkalmunk volt látni, hogy az esperesség úgy mint a megye a dobsinai iskola emelése érdekében nagy erélyt fejtett ki, a sok üdvös intézkedés azonban részint azért, mert a nyugtalan és hivatalával keveset törődő lelkész — Budaeus Dániel által (ki 1712-ben a tót deákokat a városból kiűzette. Sexti Schmal. 34 l.) nem fogantatosított, részint, mert a lakosság a harc és háború alatt elszegényedvén a mendikálást elviselni képes nem volt és részint, mert a régi kitűnő tanítók helyét egy Gál Simon nevű hanyag és járatlan férfiú foglalta el, irott malaszt maradt és a kívánt eredményre nem vezetett. Utóbbi 1715 május 8-án Ochtinán az íránt: mit tanít? kikérdeztetvén, őszintén bevallotta, hogy bizony sem a remekírókkal, sem pedig theologiai tanulmányokkal nem bibelődik az iskolában, hanem Arnd könyvét szokta olvasgatni, mely „az igazi keresztyénségről” szól. Meghagyták neki, hogy addig is, míg e részben külön utasítást veend, mellőzze ezen nehéz és veszélyes olvasmányt és adja inkább elő Dietericus kis és nagy kátéját de különösen a remek írókat (Sexti Schmal. 85 l.). Gál

Simon, úgy látszik, nem volt képes nehéz feladatának megfelelni, a hajdan virágzó iskolát igen kevés idegen tanuló látogatta¹⁾ és végre nem maradt egyéb hátra mint a nevezett tanítót rábírní, hogy állomását a geczeli lelkésséggel cserélje fel, mi 1725-ben meg is történt.²⁾ (Sexti Schmal. 134 l.). Szolcovi Jakab lelkéssége alatt Müller Gáspár (1725—1727-ig) és Gotthard György (1726—1737-ig) tanító minden igyekezete Zacharides János és Lehoczki Mátyás segédtanítók (colgae) hanyagságán és ügyetlenségén hajótörést szenvedett (Sexti Schmal. 206 l.), de miután a nevezett lelkész is szigorúan lépett fel és néhány izgága deákot kizárt az iskolából (Sexti Schmal. 209 l.) és a városi tanács maga is 1734 július hó 4-én Dobsinán a nagyobb tanuló ifjúságról jobban kezdett gondoskodni³⁾ (Sexti Schmal. 245 l.), ezen intézet ismét virágzásnak indult és az 1741 december 8-án megejtett egyházlátogatás benne a két rhetoron kívül számos syntaxistát és donatistát talált (Antoni, Ambrozi). Ezen egy példa elég igazolására, hogy az esperesség iskolái e korszakban is rendben voltak.

Hogy mit tanítottak ez időt az iskolákban? e részben az egyházlátogatások jegyzőkönyve nyújt némi felvilágosítást: Csetneken a „theologusok, rhetorok, poéták és a többi tanulók le a syllabizálókig“ 1720 április 26-án Áldási Pál tanító vezetése alatt több órán át vizsgáztak és mindegyikök még sem felelhetett, oly tele volt az iskola (Antoni Ambrozi 52—53 l.); 1741 november 27-én u. o. Tubel Jakab tanító három osztályában következőleg vizsgázott az ifjúság és pedig:

az I. osztályban: a bölcsesség könyve 5. fejezetéről felolvasás tartatott, aztán a Krisztus személyéről szóló hitcikkely tárgyalatott cathechetice, majd a Timotheushoz intézett levél görög szövege vétetett nyelvtani analysis alá, azután Genesis könyvéből néhány vers héber szövege lett fejtegetve, a logikából az eszmék vagy fogalmak határozottak meg, az egyháztörténetből is feleltek és végül a földrajzból Franciaország (regnum Galliae) lett ismertetve; a vizsgát üdvözlő beszéddel nyitotta meg és hálát mondó szónoklattal zárta be az ifjúság;

¹⁾ De azért a viláért sem kell gondolni, hogy az iskola megszűnt, az egyházlátogató superintendens 1713 október 24-én két nős deákot és 1720 február 27-én több rhetort, syntaxistát és donatistát is talált benne. (Antoni Ambrozi 10—11 és 40—41 l.).

²⁾ Ez is fényesen bizonyítja, hogy mennyire örködött az esperesség ez időt is az iskolák felett; a rossz tanító még jó falusi lelkész lehetett.

³⁾ Ezen gondoskodás főképp abból állott, hogy az ú. n. kéregetés — mendikálás — a város területén megengedett és hogy a deákoknak is bizonyos fizetés és a mi földolog volt a szükséges szállás biztosított, egyidejűleg arról is intézkedés történt, hogy a deákok és tanítók jogai és kötelességei írásba foglalassanak.

a II. osztályban: ismételtetett a Krisztus személyéről szóló hitcikkely fejtegetése Dietericus nyomán, miután a bírák könyvéből az 5-ik fejezet olvastatott fel, majd Cornelius Neposból Datames lett anyanyelvre fordítva és construálva; aztán a grammatisták Láng colloquiumából feleltek és végre írásbeli dolgozataikat mutatták fel;

a III. osztályban: a donatisták Lángból feleltek, conjugáltak és declináltak, míg az „olvasók” mindegyike olvasott valamit (Antoni Ambrozi 61 l.).

Sajó-Gömörön 1742 február 13-án a logicából, metaphysikából, szónoklásból, poësisből és arithmetikából és különösen a magyar nyelvből vizsgázott Koncil György tanító vezetése alatt az ifjúság.

Ratkón Molitoris György tanító 1713 november 6-án és Subsylvani János tanító 1742 január 21-én a rhetorikáig, — Köviben Rissani János tanító 1742 január 18-án a syntaxisig képezte az ifjúságot (Antoni Ambrozi 24 és más l.).

A világi elem — a hatóság és a nagy közönség — befolyása az iskolára és a tanítóra új és bátran mondhatom, jobb irányt adott a tanügynek, mely e korszak végén már határozottan világi lett; e tekintetben úgy Antoni Sámuel, mint Ambrozi György is halhatatlan érdemeket szereztek midőn a világi tudományok behozatalát nem csak nem gátolták, de sőt ellenkezőleg még elősegítették.

A tanítói kar tekintélyét tekintve még sok kívánni valót találunk ugyan, de a régi feltétlen engedelmességnek és alárendeltségnek már semmi nyoma. A lelkész felügyelt ugyan még most is az iskolára, de intézkedési joga már az „egyház” és az „esperesség” határozatához volt kötve¹⁾. A tanítók mindenkor a közgyűlés elé léphettek, panaszaikat előadhatták; sőt nem ritkán be is idéztettek, hogy működésökről számot adjanak, mikor is számukra jó akaratú tanácsot, útmutatást, intést és feddést osztott az esperesség, mely azonban ilyenkor az esetleges sérelmeket is rögtön orvosolta. Majd 1741 szeptember 26-án Derencsényben határozatba ment, hogy a tanítói kar saját elnöke és tisztviselői alatt külön társulatot (szövetkezetet) alakítson, mely határozat rögtön végrehajthatván elnöknek Tubel Jakab csetneki²⁾, jegyzőnek Gotthard György dobsinai, szószólónak Koncil György sajó-gömöri és pénztárnoknak Urszinyi Mihály oláhpataki tanító

¹⁾ Frühauf Dávid lelkész 1723 szeptember 22-én Dobsinán azzal vádolta Gál Simon tanítót, hogy ez a vett parancs dacára helyette a szent János napi prédikációt el nem mondta és íme az esperesség egyszerűen felmentette a vádlottat, mert „Frühauf Dávid Jolsvára készült ugyan, de honn maradván maga tartozott prédikálni!” (Sexti Schmal. 106).

²⁾ Megjegyzem, hogy Tubel Jakab 1745 június 22-én már ochtinai lelkész volt és hogy a tanítóegylet 1741 szeptember 26-án megalakulván ezentúl csak jegyzőkönyvét (protocollon rectorale) mutatta be az esperességnek.

választatott meg (Sexti Schmal. 322 l.). Megjegyzendő, hogy az esperesség egyidejűleg azt is elrendelte, hogy minden tanító évenként négyszer és pedig két lelkész és két világi jelenlétében vizsgát tartani (adni) köteles. A tanítói kar ekkép külön válván mindinkább független és önálló lett, mi tagadhatlanul szintén a közoktatás előnyére történt.

A tanítók fizetése e korszakban kevés változáson ment keresztül. A dobsinai tanítónak például az 1741 december 8-án megejtett egyházlátogatásról felvett jegyzőkönyv szerint biztosítva volt:

1. 50 forint készpénz (évenként);
2. három vasgyárból egy-egy vasrúd (hetenként),¹⁾
3. minden tanítványtól egy denár tandíj (szombatonként, innen „sabbathalia“);
4. újévkor ostya nyújtás;
5. karácsony-, vizkereszt-, nagybőjt, húsvét, pünkösd és szent Márton napján — összesen tehát 6 — cantatio,
6. a mészárosoktól 6 forint (évenként);
7. minden serfőzés alkalmával a városi serházba egy 28 itcés átalag ser;
8. a temetési illeték $\frac{1}{3}$ -a (34 denár);
9. a rorateért 50 denár;
10. a káté tanításért 50 denár;
11. a szükséges tüzelő fa (részint a tanítványától részint az egyháztól);
- 12—15. négy rét haszonélvezete;
16. egy káposztás föld (a város felett) és
17. egy kert (az iskola mellett fekvő) haszonélvezete. (Antoni Ambrozi 118 l.) (latinból).

Megjegyzendő, hogy a kántor, orgonista és a leányok oktatója (praeceptor puellarum) külön, de sokkal szerényebb fizetéssel bírt Dobsinán (Antoni Ambrozi 118 l.).

E) Vallásosság, erkölcsiség, műveltségi állapotok.

A vallásosság és erkölcsiség egén is azon hajnalpírt észlelhetjük, mely II. Rákóczy Ferenc szabadság- és igazság-szerető kora idejében hasadni kezdett és melyet a jezsuiták minden cselszövénye, a tudatlan sötétség emlőin különös szeretettel csüngő abszolút uralkodás elhomályosítani többé képes nem volt.

A híveket már nem kergette a rendőrség vagy a bíró az úrvacsorához és a templomba; a mit az egyházlátogató esperes az előtt szigorú parancskép mondott, ezt a superintendens már most, igen helyesen, intés alakjába öntötte. Az el-

¹⁾ Ezen vasrudak mindegyikét az illető vasgyár tulajdonos rendszerint két dénáron váltotta vissza.

jegyzés felbontása itt-ott kemény büntetés alá esett ugyan, de az esperesség a józan indokok előtt készséggel meghajolt és ha nyomós ok forgott fenn, úgy az eljegyzés mint a házasság felbontásába is beléegyezett¹⁾. Midőn Kaiser János dobsinai lakos neje halála után még a gyász idejének betöltése előtt új házasságra kívánt lépni, az neki 1734 október 13-án Restéren. háztartása érdekében rögtön megengedett (Sexti Schmal. 227 l.).

Az 1739 június 25-én Köviben a járványos kórok elkerülése végett elrendelt vasárnapi böjtöt, mely az évi szent háromság vasárnapján vette kezdetét, a kor vallásos irányának és a mértékletes élet utáni törekvésnek tulajdonítom (Sexti Schmal. 269 l.), de az 1724–1725-ben űzöbe vett pietismusra vonatkozó rémlátás, bizonyára a régi türelmetlenségnek utolsó fellobbanása.

Érdekes a harcot nézni, mely e korszakban a régi és új elvek között ismét és ismét megújult, de az utóbbiak teljes győzelmével végződött. Így, hogy csak egyet említek, megtörtént, hogy az 1724 június 17-ik napjára Restérré hirdetett esperességi gyűlésen egy világi ember sem jelent meg. Erre rögtön határozatilag kimondták, hogy a világi embereket az ügyek tárgyalása alkalmával ki kell küldeni, mert nem jó ha mindenről tudnak (Sexti Schmal. 125 l.); természetes, hogy ezen határozat — papiroson maradt.

A 6-ik parancsolattal még mindig sokat bibelődtek. 1740 június 21-én (Restéren) is kimondatott, hogy azon nő, ki az esküvő után 8–9 hónapon belül gyermekágyba kerül, az esperességnek megfenyítés céljából feljelentendő (Sexti Schmal. 273 l.). De a régi vad szigornak már semmi nyoma, hiszen Szolkovi Jakab dobsinai lelkész 1734 június 22-én Sajó-Gömörön már megdorgáltatott azért, hogy egy pellengérré kiállított megesett nőt ősi szokás szerint a tanuló ifjúság által kigúnyoltatott (Sexti Schmal. 222 l.)²⁾.

A róm. kath. szertartások már teljesen feledésbe mentek és a régi babonás ünnepélyekről is már felette nagy ritkán történt említés.

Nevezetes, hogy mily nagy összegre nevededett e korszakban a cathedraticum! míg Dobsinán a 18 század elején e címen csak egy forintot fizettek, addig 1715-ben 4 forinttal, 1745-ben pedig már 7 forinttal kellett adózni, mi részint a nép áldozatkészségéről, részint pedig arról tesz tanuságot, hogy az autonómia III. Károly császár ama parancsát, mely

¹⁾ Ilyen nyomós okul szolgált: „cavendum infelix matrimonium!”

²⁾ Egy pillantás a dobsinai esketési anyakönyvbe meggyőz bennünket arról, hogy e részben roppant haladás történt! a régi „Perr und Bub”, „Strohfranz” és más a kihirdetésnél használt gyalázó kifejezést a tisztességesebb „ehrlích” vagy „unehrlích” váltotta fel!

szerint a superintendensi hivatal az egyházakra és hívekre nézve a legkisebb teherrel sem járhat, semmibe vette.

Jellemző, hogy az alsó-sajói egyház orgonáját a felső-sajóinál zálogba vetette és midőn 1733-ban kiváltotta a tanító orgonálni vagy saját költségén orgonistát tartani vonakodott¹⁾; hogy esperességünk a kálvin hitűekkel jó egyetértésben élt, a mennyiben pl. Regis Márton temetésénél 1737-ben a berzétei „zwingliánus“ lelkész is szónokolt (Sexti Schmal. 243 l.) és hogy 1745 június 22-én Nagy-Szlaboson a sajó-gömöri iskola érdekében Draskóczy Sámuel indítványára a két e célra kiküldött deák által való kéregetés (supplicáció!) határozottat el (Sexti Schmal. 345 l.).

Visszapillantás 1741—1520.

Figyelemmel kísértük a gömöri ág. hitv. ev. esperesség viszontagságait a reformatio kezdetétől a dobsinai coalitioíg vagyis az esperesség keletkezéséig azon időpontig, mikor sorsát egy maga intézni — megszünt. A kép, melyet e viszontagságok története nyújt, igen tanulságos.

Mikép volt lehetséges, hogy az ág. hitv. ev. hit kezdetben (a 16-ik században) uralkodott, holott meghonosulása és megerősödése után (a 17-ik század másik felében) a leghevesebb üldözés alatt nyögött és a 18-ik században alig lézengett? ezen nagy kérdésre a fennebbiekben találjuk a választ. A 16-ik században egy szabad és független nemzet lakta Magyarországot, a hódító török a hitetlen gyaurok vallásos meggyőződésével nem bajlódott, Bécs pedig tehetetlen volt, az ellenreformáció mind ennek következtében hiába erőlködött gátot vetni az általános áramlatnak, az új hit, melyet csakhamar az ország többsége vallott, meghonosult, terjedett, megerősödött és fájdalom, uralomra törekedett és uralkodott is. Ezen uralomból fejlődött aztán az — általános üldözés: az új hit ugyan is egyedül üdvözítőnek tekintette magát, nemcsak űzőbe vette, de le is tiporta a tőle különböző véleményt, visszaélt az erősebb jogával és nem tűrt maga mellett más hitet. Ezen kizárólagos uralom utáni törekvés fegyverbe szólította az ellenreformációt és miután Bécs időközben megerősödött és a magyar alkotmány sarkaiból kiforgattatott, megfordultak a dolgok, az új hit kisebbségben maradt és most az ellenreformáció élt vissza az erősebb jogával és azon fáradozott, hogy versenytársát, mely tőle az előtt a létjogot is megtagadta, melytől kiméletet és kegyelmet nem várhatott, kipusztítsa és örökre ártalmatlanná tegye. Bizonyára nem rajta mult, hogy e szándék teljesen nem sikerült, hogy az

¹⁾ A mint azt Tais András bíró és Laptak János egyházi az 1733 június 9-én F.-Sajón tartott esperességi gyűlésen panaszképp előterjesztették.

új hit leveretett ugyan, de azért létezni meg nem szűnt, minden megtámadás dacára a 18-ik században is — lézengett! Ha ez úgy van, pedig hát Gömörben mint láttuk így történt, kár, hogy némely egyháztörténeti írónk az esztergomi érsekek és más „üldözők“ ellen oly hevesen kikel, mondhatnám dühöng! Hiszen ezen üldözők kötelességében állott, a hitet, melyet a reformatió teljesen kiírtani törekedett, megvédeni és uralomra emelni. Az újtott hit visszaélt az erősebb jogával és a „pápista bálványimádást“ 1520—1645-ig (Gömörben!) gúnyolta, elnyomta és irányában kegyelmet nem ismert; a róm. kath. egyház szintén visszaélt az erősebb jogával és szintén elnyomta a megvetett — eretnekséget. Kétség kívül mindkettő egyformán hibás.

Mikép volt lehetséges, hogy az ekkép (1645—1704-ig Gömörben!) teljesen elnyomott ev. egyház létezni meg nem szűnt? a fennebbiekben ezen nagy kérdésre is megtaláljuk a választ. Az újtott hit csak hamar felocsúdott hatalmi mámorából, szakított multjával, lerombolta a hierarchikus építményt, mely aunyi hajba sodorta, és befolyást engedett a világi elemnek. Ennek következménye volt, hogy a hit többé nem csak a lelkészben, hanem az egyház minden hívében is buzgó harcosra talált. Ahhoz járult, hogy a magyar nemzet alkotmányos szabadságáról le nem mondott, hogy ha kellett, fegyverrel is védelmére kelt, így történt aztán, hogy a sebekre, melyeket Bécsből az alkotmányon és a vallás-szabadságon ütöttek egy Bocskay, Bethlen, Rákóczy és Thököli ismét és ismét balzsamot öntött; a letiport hit újból és újból felegyenesedett, újból és újból visszaszerezte jogait. Újból és újból kiheverte a bajt úgy, hogy aztán ismét és ismét friss erővel foghatott a megújult harchoz. Nem ismeri a történelmet, ki a szabadság bajnokait egyszerű „lázadóknak“ mondja és rossz hazafi ki őket — sárral dobálja; hiszen 1687-ig minden felkelés, tekintettel az arany bulla záradékára, törvényes volt és ha II. Rákóczy Ferenc diadalmas fegyvereit a bécsi külvárosokig nem viszi és, mint felkelő elődei tették, az osztrák ministereknek meg nem mutatja, hogy a magyar nemzet ősi szabadságáért — meghalni is tud: kereshetnők dicső alkotmányunk hült helyét, a hirhedt 1604 évi XXII. törvénycikk óta népünk kebeléből emléke is kiveszett volna.

A közoktatás fokenkénti emelkedése szintén igen tanúságos. Láttuk, hogy 1741-ig minden falu tárt karokkal fogadta az ifjúságot és alkalmat adott neki, hogy magát kiképezze; természetes, hogy a fiatalság özönlött az iskolákba és hogy a tudományos képzettség — aránylag véve — általánosabb volt mint ma; de láttuk azt is, hogy az iskola II. Rákóczy Ferenc idejéig a templom előcsarnoka, a tanító pedig a lelkész szófogadó cselédje volt! és láttuk, hogy e bajon — Gömör-

ben! — az alispán, a világi hatóság segített, és hogy erre a profán tudományok kedvelése és művelése hatalmasan megindult.

De legtanúságosabb az uralkodó nézetek körüli következetes haladás. A protestáns hit akkor küzdött meg a babonával, mikor a boszorkányok égetése még mindennapi dolog volt. A szegény nép a 16—17-ik században porkolábbal hajtatott a templomba és börtönben lakott, ha az úr asztalához elég sűrűn nem járult; örökre megbélyegzett, az emberi társadalomból kizárt ember maradt, kin egyszer emberi gyarlósága erőt vett. A 18-ik század elején már mindez megváltozott! a felvilágosodás napja ragyogó fényt árasztott a közvéleményre és ez — szakítani kezdett a multtal. A mindenható egyháztól egyszerű eszköznek, nyírható juhnek tekintett, az egyházban minden befolyásból kizárt világi ember 1645-ig Gömörben csak a dézsma kedvéért létezett, ha történetesen a papsággal dacolhatni elég hatalmas nem volt; a lelkész korlátlanul uralkodott, a mennyország és pokol felett rendelkezett, és az egyházi átok és kiközösítés fegyverével csak úgy élt, mintha mindegyik egy-egy római pápa lett volna! A nagy üldözés megbénította és II. Rákóczy Ferenc szabadság szeretete megtörte aztán a — hierarchiát, a nép felszabadult, a lelkész többé nem felette, de mellette állott és a hit féltékenyen őrzött kincsét többé nem a lelkész, hanem a meggyőződés határozta még; a régi és újított egyház elvei, szertartásai, szokásai közötti harc a protestáns nép kebelében még a 17-ik század második felében is tartott, a hívek az egyszer megkedvelt szentektől csak igen nehezen fordultak el és a látványos külsőségektől alig tudtak megválni.

Végre nem annyira érdekes, mint inkább szomorú az, hogy Homonnay Mária és más jótevő nevét is elfeledte az utókor! hogy a magyarok élő nyelvét a 18-ik században ismét a latin foglalta el és hogy az emlékek, melyek az elmúlt századokra világot vetnének, a borzasztó viszontagságok közepette nagyrészt elvesztek és megsemmisítettek.

Közli: *Kovács Sándor.*

Jakab apostol theológiája és etikája.

II

Jakab etikája.

Jakab kiválóan gyakorlati érzékű író levén, levélkéje majdnem minden ízében a gyülekezet és a hívek lelki és erkölcsi életére vonatkozó, mélységes tartalmú gondolatok, útmutatások és intelmek remek összoglalata. A világ forgandóságának, a mindennapi élet küzdelmeinek, az emberi szükségleteknek láttára föl akarja emelni a lelkeket a porból a magasba, az örvények mellől a szellemerkölcsi lét ormaira, a szeretet a hit országába az élő Krisztushoz. Neki nincsenek okai arra, hogy védekezzék a zsidók hitetlensége ellenében, vagy hogy vitatkozzék a törvény betűihez ragaszkodó farizeizmussal; az sem célja, hogy dogmatikai fejtegetésekkel minden időkre kihatólag megalapozza és fölépítse a keresztyén tanrendszer gerinczét, a christológiát, amiképpen tette nagy kortársa Pál apostol; ő csupán a gyülekezetek szükségleteire és fogyatkozásaira tekint és a közös bajt akarja eloszlatni, a közös nyomort enyhíteni, hogy aztán a lelkek megkönynyebbülve és megnyugasztalva szárnyalhassanak ég felé a Krisztushoz. Innen van az, hogy miként a theológiája csakis néhány kimagasló gondolat keretén belül, mindent egybefoglalólag rövideden előterjeszthető: aként az etikája is néhány alapvető elv körül csoportosítható. Anélkül, hogy nyilvánosan pelengérré állítaná a gyülekezetekben felburjánzott vétkeket, szent komolysággal és feddhetetlen, tiszta jellemnek példájával törekszik hatni, hogy a rá bízott hívők élete hivatásukhoz méltó legyen.

A szerves kapcsolat nélkül egymás mellett és egymás után csoportosított etikai gondolatokat az itt következő tételekben kívánom fejtegetni.

Hamartiologia.

Az ember és a bűn.

Az ember az Isten hasonlatossága szerint — *καθ' ομοίωσιν θεού* — teremtett lény (39.). Ez a jelentőségteljes meghatározás gondolatbelileg és kifejezésbelileg egyaránt emlékeztet *Gen* 1₂₇-re, ahol is az Írás az ember teremtésének céljául az Isten képét és hasonlatosságát, azaz a

szentséget és igazságot állapítja meg. Ez, a Jakab világnézlete szerint azt jelenti, hogy az ember hivatása a Teremtő igaz megismerésében, méltó imádásában és a Vele való életben határozódik. Minthogy pedig Jakab ezt a gondolatot nem önálló, külön tételként hangoztatja, hanem csakis alkalmi és helyi intelem kapcsában, mintegy a fennforgó ellentét élesebb körvonalokkal való rajzolása közben említi meg: ebből következik, hogy nem tesz különbséget az őseredeti állapotban levő ember és a bűneset után élő emberiség között. Nem akar elméletezni afelett, ha vajjon az első embernek Istenhez való viszonya megváltozott-e az eset után, avagy nem? Távol áll tőle annak a kérdésnek fejtegetése is, hogy vajjon Ádám ivadékai elveszítették-e az Isten képére és hasonlatosságára való teremtés kiváltságait? Még azt a kérdést sem szándékozik bolygatni, hogy vajjon az Isten hasonlatossága szerint teremtett ember alapjellemé eltörölhetetlen s elveszít-hetetlen-e, avagy nem? Mindezek az iskolai vitatkozás körében felmerülhető kérdések kívül esnek a kegyesség körén, éppen azért itt nem jöhetnek figyelembe. A mi Jakabunk teljesen megelégszik azzal, ha minden keresztyén gyülekezeti tag tudatával bír annak a rendeltetésnek, amelyet az egyes ember, mint Isten hasonlatossága szerint teremtett lény tartozik megvalósítani, hogy tudniillik kiki hivatva és kötelezve van arra, hogy az Isten tökéletes tulajdonságaihoz hasonló erényekkel ékeskedjék és ezen a réven az Istenhez, mint Teremtőjéhez méltó lenni törekedjék. Ez a hivatásérzet és nemes öntudat az emberi méltóság jele, biztosítéka és kötelező záloga. Mivel pedig az embert az Isten hasonlatosságára valló jellemvonások tüntetik ki más természeti lények felett: nyilvánvaló, hogy a bűn őseredeti nem tartozik az emberi tulajdonságok közé. Lehetetlen, hogy Isten oka vagy okozója volna az emberi bűnösségnek. Hogy azonban a bűn, mint tapasztalati gonosz megvan az emberben, ez oly tény, amelyről vitatkozni sem lehet. A mindig új probléma tehát az, hogy α) honnan ered, β) miben nyilvánul, és γ) mi módon osztható el a bűn?

A bűn színtere a teremtett mindenség, a világ, amely alkalmat nyújt a bűnözésre, annyira, hogy aki a világ méte-lyező hatása ellenében szeplőtlenül megtudja magát őrizni, az a külsőleges, szertartásos istentiszteletnél becsesebb, mert igazi keresztyénhez méltó, nemes ténnyel dicséri az Urat (1₂₇). A bűn tulajdonképpen nem ősv, amely már eleve megvolt volna és úgy tapadt volna rá az emberre; sem nem szükséges rossz, amelynek meglévése nélkül az erény értéke talán csökkenne az ethika mérlegén: ilyes képzetekkel nem foglalkozik Jakab. Az ő szándéka nem az, hogy fogalmi levezetésekkel és meghatározásokkal oszlassa el a bölcsel-kedők kételyeit, hanem hogy a maga valóságában úgy mu-

tassa be a bűnt, amint az a tapasztalati életben fel-feltűnedezik, majd uralomra tör s pusztít, rombol szerteszét. Kiindul tehát az emberi szív Ősi megnyilatkozásából, mely szerint a bűnös halandó eleitől fogva másra akarta háritani a saját hibáját. Rendkívül tömören, mégis tisztán szemlélhetően rajzolja elibénk a bűn keletkezésének és befejeződésre jutásának folyamatát (1₁₃₋₁₅). Elsőben is határozottan visszautasítja a bűn kísértései miatt háborgó ember abbéli hiábavaló mentegőzését, mintha nem Ő maga volna az oka annak, hogy őt a bűn kísérteti. „Senki se mondja, aki kísértetik, hogy Istentől kísértetem; mert az Isten gonoszoktól kísérthetetlen, önmaga pedig senkit sem kísért“ (13. v.). Itt figyelembe veendő a *πειράζειν*, *πειράζεσθαι* és *πειρασμός*, ami különböző jelentésben módosuló gondolatjelzés, aszerint, amint a szándékot vagy az eredményt akarjuk kifejezni. Az egyik embernél próbáról, a másiknál kísértésről, amott tárgyi, emitt alanyi ingerről, bármely esetben is azonban a bűnnel kapcsolatos mozzanatról lehetvén szó: e jelenségeket egészen találóan jelenítik meg ama jól választott szavak, amelyekkel Jakab a szív indulatait és a vesék izgalmait tárja föl. Ádámotól öröklött álnokság az, amellyel az ember mentegetőzni szokott elannyira, hogy az utolsó ponton még azt sem átalja, hogy Istent okolja a rosszért. Már a zsidók Exod 9₁₆ nyomán abban a balhiedelemben voltak, hogy bűneik elkövetését mentegethetik, holott ellenükben jól jegyzi meg *Philo*¹⁾, hogy *οὐχ ὡς εἶναι τῶν ἀσεβῶν, τὸν θεὸν αἴτιον κακῶν φησι Μαυῆης*. Majd a *Homeros* korában a bűnt egész vakmerőséggel az istenekre és a végzetre háritották²⁾. Viszont a római etikai hanyatlás mutatói az ilyen mondások: *Deus impulsor mihi fuit*³⁾, és *Quid, si hoc voluit quispiam Deus*⁴⁾?

Ezt a *πρῶτον ψεῦδος*-t, ezt a tökéletlen gondolkozási módot jól ismeri Jakab, és tudja azt is, hogy csupán az vélekedhetik és cselekedhetik ily álnokul, aki magát gonosz létére jónak képzei, ellenben Istentől minden rosszat feltételez. Annak okáért kereken visszautasítja azt a föltevést, mintha bármi szempontból, vagy bármi tekintetben is azt lehetne mondani, hogy az Isten kísért. Távol legyen! Az Isten gonosztól kísértetlen és kísérthetetlen — *ἀπειραστός ἐστιν κακῶν* —. Ő a tökéletes szentség és igazság megközelíthetetlenül felüláll a véges és gyarló lét fölött s hozzá gondolatban vagy képzeletileg sem közeledhetik gonosz; amiből következik, hogy Ő nem kísért senkit sem. Az ember annyira korlátozott lény, hogy ha az általa óhajtott, remélt vagy tervelt

¹⁾ Opp. ed. Pfeiffer. Erlang. 1786, vol. II., Quod deter. pot. pag. 218.

²⁾ *Il.* τ, 86: *ἐγὼ δ' οὐκ αἰτιός εἰμι, ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα.*

³⁾ *Plaut.* Aulul. 4, 10, 7.

⁴⁾ *Terent.* Eunuch. 5, 2, 36.

jót el nem érheti: titokban, alattomban az Istent okolja; avagy, ha a bűn megköörnyékezi: a beállható vagy beállott bajokért, gonoszért az Istentől való elhagyatottságát hozza fel mentségül, mintha minden negativum és passivum utolsó ponton a Teremtő akaratából zúdúlna az emberre. Ilyen súlyos, bár dőre vád ellenében Jakab egész szelídséggel ki nyilatkoztatja a való tény, tudniillik azt, hogy Isten lényében egyáltalában nincs semminemű olyan érzés vagy gondolat, vagy szándék, aminek a gonosszal bármi legkisebb vonatkozása vagy köze lehetne. Isten semmi módon sem ingerelhető gonoszra és így Tőle gonoszra ingerlés nem származhatik.

Hasonló szellemben nyiltkoztak Isten tökéletes szent-ségéről egyes fennkölt gondolkozású ókori bölcselők is¹⁾. Csupán az emberi tökéletlenség akarja ráháritani Istenre a bajok eredetét, mint próbáratevést, kísértést, mert hát már az első emberpár is ily módon iparkodott volna kibújni a felelősség alól²⁾. Isten azonban nem kísért senkit. Viszont másfelől bizonyos, hogy Ő nem akadályozza meg azt, hogy a bűn valósággal napfényre derüljön azoknál, akik a gonoszra hajlandók és azt tényleg meg is cselekszik, mindazonáltal gondja van arra, hogy a kísértéssel egyidejűleg megmutassa a kibontakozás útját is (1 Kor 10₁₃).

Honnan ered hát a bűnre való kísértés? Erre a kérdésre felel a 14. vers: „Kiki kísértetik a tulajdon kívánságától csalogatva és édesgetve.“ Itt minden szónak egész gondolat-kör felel meg. Kiki, vagyis minden egyes ember kísérhető és kísértett lény egyaránt, azonban a kísértő, mindenkivel szemben a saját tulajdon kívánsága. Ime, ez a kísértés forrása és oka. Sem nem az Istenben, sem nem a világban kell keresni a bűnre való kísértés okát, hanem magában az emberben, akit a saját kívánsága kísért. Még pedig hogy mily alattomban és veszedelmesen lép fel a kívánság, azt Jakab csakis képileges szavakkal magyarázgatja és ránk bízza, hogy a kifejezéseit a mindennapi életből igazoljuk. A szemléltető verbumok *ἐξέλκειν* és *δελεάζειν*, melyek a kívánság műveletét jelzik, a vadász- és halász-nyelvhasználatból kölcsönzött szavak és majdnem orczapirítólag jelentik meg azt az üzelmet, melyet az érzéki kívánság folytat az emberi akarat. Az *ἐξ* az *ἐξέλκειν*-ben jelzi, hogy az ember a kívánság csalogatása által indíttatva, mintegy elhagyja azt a

¹⁾ P. o. *Jesus Sirach: Μη εἴλη, ὅτι διὰ κρίμιον ἀπέστην, μη εἴλη, ὅτι αὐτός με ἐπλάγησεν. Οὐκ ἐνετείλατο οὐδενὶ ἀσεβεῖν καὶ οὐκ ἔδωκεν οὐδενὶ ἀμαρτανεῖν* (15, 11. 12, 20.).

Seneca meg így: *Quae causa est Diis bene faciendi? Natura. Errat, si quis putat eos nocere velle: non possunt. Nec accipere possunt iniuriam, nec facere.*

²⁾ *Kálvin: Hoc tergiversandi artificium a primo homine traditum sedulo imitatur.*

biztonsági állapotot, amelyben odáig volt és így kimozdítatva nyugodtságából, bizonytalan helyzetbe jut, amikor aztán a vágy foglyúl ejti és becézgeti. Így ecsetelték ezt a jelenetet már az antik írók is¹⁾. Eszerint a kívánság, a vágy, mint valamely kéjelgő némbor, kiveti a horgot, fölingerli az érzékeket, megbódítja az agyat, minek folytán az ember, fejét vesztve hallgat a mézédés csábító szóra és többé nem az esze irányítja az akaratát, hanem a kívánság vezeti rabként, de dédelgetve, cziróztatva, hitegetve, csalogatva. Hogy mi lesz ebből, megmondja a következő 15. vers: azután a kívánság fogaván, azaz teherbe esvén, szül bűnt, a bűn pedig teljességre jutván, nemz halált. Ennél a szintén szemléltető előterjesztésnél a *σπλαγχνισα* átmeneti jelentésén kívül a *νικτει*, aztán az *ἀποτελεσθεῖσα* befejező mozzanattal kapcsolatos *ἀποκεί* verbumok fejezik ki híven a drámai fejlődést és véghez jutást.

A már foglyúl ejtett akaratot ugyanis a vágy annyira behálózza, vele olyképpen egyesül, hogy ennek következtében a vágy terhessé lesz, azaz határozottan észlelhető fejlődésnek indul és elmaradhatatlanul lételt ad magzatának, nevezetesen szüli a bűnt. Azután a kívánság eme szülötte tudniillik a bűn, szintén halad a maga útján, bűnre bűn halmozódik és amikor már elér a véghez, azaz amint befejeződésének ideje érkezett — *ἀποτελεσθεῖσα* — önnönmagából halált hoz létre. Ez utóbbi mozzanatnál figyelembe veendő, hogy a bűn a halált kezdettől fogva hordozza méhében és csakis akkor ad annak létet, ha teljes kialakulásra juthat; amiből következik, hogy a létrejövetelét valami felsőbb hatalom megakadályozhatja. Ilyen isteni erő a Szentlélek megelevenítő, újjászülő hatalma, amely megmenti a lelket a haláltól (5₂₀). Eszerint itt a halálon nem a testi halál, hanem a lélek halála értendő, amiből viszont nyilvánvaló, hogy a kísértésnek eme végcélja éppen úgy nem származhatik Isten akaratából, mint ahogy a kísértést nem lehet néki tulajdonítani.

A bűn keletkezésének eme feltárásával nem szándékozik Jakab külön elméletet megállapítani, csakis gyakorlatilag kívánja igazolni, hogy a bűn maga magában az emberben van és a tagokban csírázik ki, ott gyökerezik meg, majd kihajt, sudarba szökken és megtermi a maga gyümölcsét.

Ebből a tanításból azt az okulást kell merítenie a keresztyén embernek, hogy ha élete pályáján különböző viszontag-

¹⁾ P. o. *Aelianus*, De animalium natura VI., 31: *ὑπὸ τῶν ἡδονῶν ἐκπόμενοι προΐσσι καὶ ἔξω τῆς θαλάσσης.*

Plato, Tim. 69, 6. szerint *ἡδονῆ μεγίστων κακῶν δέλεος*, viszont *Plutarchus* szerint *τὸ γλυκὸ τῆς ἐπιθυμίας ὡσπερ δέλεος ἐξέλκει* (scil. *ἀνθρώπους*). Ismeretes *Terentius* mondása is: *Nescis inescare homines, trahit sua quemque voluptas.*

ságokkal, testi-lelki megpróbáltatásokkal kell tusakodnia: azok miatt ne az Istent okolja, hanem mindig önmagára gondoljon, aki még a hite erősítése és erkölcsi tudatának fokozása végett reá bocsátott próbákat is istenkisértésnek minősíti és abból mindenféle kigondolható rosszra következtet, holott pedig Istenhez nem közelíthet és Tőle nem származhatik a lényével merőben ellenkező gonosz (1¹³). Ott van a kísértés mozgató oka az ember testében. Ez az ok nem más, mint a kívánság, amely elemi erővel, furfanggal és mohó falánksággal tör az ember épsége ellen (14. v.), és ha sikerül néki a megingatott akarattal egyesülnie: ebből a szerencsétlen egybekelésből létrejön a bűn szörnyfajzata, amely aztán, ha tőle szabadulni nem bírsz, oda juttat a kísértés célpontjához, a lelki halálhoz (15. v.). Ez oktatás kapcsán találóan folytatja gondolat-társítását az író eme szavakkal: Ne tévelyegjetekek kedves atyámfiain!

A bűn fajai.

Miként a bűn eredetét nem lélektani, vagy metaphysikai modorban, hanem egészen tapasztalati úton tárta föl Jakab: aként annak megnyilvánulási módjairól is inkább csak helyi vonatkozású jelzéseket tesz. *Bouman* szerint *graphica rei significatae est informatio, qua primum intento tamquam digito monstrantur, deinde diserte nominantur aī ἰδῶναι*. A vágyaknak az a természete, hogy nem tudnak vesztég maradni, folyton-folyvást izegnek-mozognak, űzik gonosz játékuakat az akarat megalázására és a tagok veszedelmére. Ott fészkelnek, tanyáznak az idegek és izmok, a vér és vese tájékain s szünetlenül harcra és diadalmaskodásra törnek. Nincs meghatározott hadi terepük, hogy példánakokáért vagy a lélek, vagy az ész ellen tusakodnának csupán, hanem szerte száguldanak mindenütt, ahol zsákmányt ejthetnek. Mindamellet két főbb jellegnél fogva rájuk lehet ismerni, amennyiben rendszerint vagy az érzékiség, vagy az anyagiség hálóiba igyekeznek becsalni áldozatukat. Ennek következtében háboruszkodások és hadakozások *πόλεμοι καὶ μάχαι* állanak elő. Voltaképpen ugyan nem közvetlenül valóságos gyilkolásokkal, öldöklésekkel és borzadalmakkal teljes háborúk, hanem azok előzményei, nevezetesen kölcsönös meghasonlások, fondorlatok, lázongások, irigység, hatalomvágy és egyéb ilyen jelenség, ami úgy az időszak elégedetlenségnek *πόλεμος*, mint az időlt békétlenségnek *μάχη* megannyi forrása. A vágyak szakadatlan veszkődésének bizonyítékául szolgál az a tény, hogy most egyfelől a tagjainkkal kerülnek összeütközésbe, majd másfelől egymás között és egymás ellen viaskodnak. Mindez nem a külvilág színterén, hanem az egyes ember érzékeiben,

vagyis Pál meghatározását használva, a *σάξ*-ban, a testben kezdődik és aztán innen kitérve, folytatódik az élet porondján. Már az antik világ is tudta ezt, mert hiszen rokon gondolatot tolmácsolt *Aristoteles*¹⁾ és *Cicero*²⁾ is.

A Jakab nemes, tiszta lelke elfordul ugyan a bűnös jelenségektől, mindamellettt kénytelen rámutatni úgy a bűn ádáz fajaira, mint az általok okozott rombolásokra. Szemléltetőleg ábrázolja tehát elibénk az ő megszokott, egyszerű, de mélységes tartalmú szavaival a bűn fajtait, anélkül hogy rendszeresen vagy részletesen szándékoznék róluk szólni.

A bűn szülője, a kívánság, először is az érzéki vágyak kielégítésére törekszik, és ha az ember nem képes a tagjait fegyelmezni és a kívánság teljesülését megakadályozni: elkerülhetetlenül előállanak a gerjedelmek folytán az érzéki bűnök, *αἱ ἡδοναί* (4₁). Ezekről Jakab nem tárgyal részletesen, mi is mellőzhetőnek tartjuk a felsorolásukat. elegendő levén az azokban leledző halandóknak már a jellemzése is: *μοιχαλίδες* (4₄). Szinte karöltve sorakoznak aztán az anyagiség örvényébe sodró ellenségek gyanánt az önzés válfajai, úgymint az ellenszenv, irigység, mely a gyilkosságig vetemedhetik, amit ez a színes klimax fejezi ki: *φονεύετε καὶ ζήλοῦτε* (2. v.). Másik bűn a gyönyörhajhászat *δαιμονῶν ἐν ταῖς ἡδοναῖς* (3. v.), ami sivár bujasággá és dobzódássá fajul, *τρογγύην καὶ σωματικῶν* (5₅). A földi múlt javak szertelen szerelmével függ össze az elbizakodottság, hiú kérkedés úgy szóban, mint cselekedetben, *ἀλαζονείαι* (4₁₆), ami magában véve is gonoszság. Ezután jönnek a basáskodások, melyekkel a gazdagok a szegényeket elnyomják, *καταδυναστεύειν*, ügyesbajos dolgaikban erőszakkal háttérbe szorítják (2₆), velők szemben jótalanságot követnek el, kapzsiságukban még a munkásaik megérdemlett bérét is lefoglalják, ami által égre kiáltó panaszokat és feljajdulásokat okoznak (5₄). Ehez járul a földi, testi és ördögi bölcselkedés, mellyel az ember a saját énjét iparkodik mindenütt érvényesíteni (3₁₅), amiből keserű irigység és húzalkodás, gáncsoskodás, hazudozás (14. v.), meg háborúság és minden gonosz cselekedet keletkezik (16. v.). Ahol a kívánságok elharapóznak, ott tisztátalanná lesz a szív és kéz, azaz a belső és külső ember egyaránt (4₈), úgyhogy valami elképzelhetetlen ádáz harc tüzébe jut a gyarló halandó. Legnehezebbnek gondolja Jakab a nyelv fékentartását, mivel ez a halálos méreggel teljes és fékez-

¹⁾ *Ethic. Nicom.* ed. Schrader, 1672. lib. III. c. 10. sqq., lib. VII. c. 2. sqq.

²⁾ *De fin. bon. et mal.* I.: Cupiditates sunt insatiabiles . . . quae non modo singulos homines, sed universas familias evertunt. Ex cupiditatibus odia, discidia, discordiae, seditiones, bella nascuntur, nec hae sese foris solum jactant, nec tantum in alios caeco impetu incurrunt: sed intus etiam in animis inclusae inter se dissident atque discordant, ex quo vitam amarissimam necesse est effici.

hetetlen gonosz tag a legkülömbözőbb ösztönök iránt fogékony és lángba borítani képes életünk pályáját (3₅₋₈).

Mindezek a bűnök az Istentől való elpártolás útvesztőin dűlnak és a sötétség oduiban tenyésznek. Aki Isten akaratát, törvényét elhagyja, felebarátját lenézi és a szeretet útjáról letér: az a világ szerelmének esik áldozatul és ellenségévé lesz az Istennek (4₄). Hogy mily kárhozatos következményei vannak az ilyen erkölcsi eltéréseknek, azt feltárja Jakab a bűnök rajzában.

A bűn nyilvánulásai.

Kánoníróink általában véve nem írhattak s nem írtak rendszeres etikát, és így a hamartiologia tételeire vonatkozólag is csupán alkalmilag indokolt jelzéseket találunk náluk. Jakab szintén úgy, mint apostoltársai, a levele olvasóinak körében feltűnedezett vagy elharapózott körjelenségekre mutat rá, amelyek természetöknél fogva megméltelyezik az egész embert, hogyha kellő időben kellő javulás és gyógyulás nem áll be.

A bűn magva a kívánság levén, annak kielégítése végett odáig mehet az ember, hogy még a szent és igaz Istent is meggyanúsítja, sőt meggyalázza azzal, hogy Tőle olyanokat kér, amikkel vágyait táplálja és fokozza. Az imádkozással való eme kárhozatos visszaélés annál súlyosabb bűn, mivel Istenről azt feltételezi, mintha Ő nemcsak megengedné, hanem még istápolná is a bűnt. Természetes azonban, hogy az ilyen istenkisértés szégyenletesen dugába dől és végképpen eredménytelen marad (4₃).

A bűn nyilvánulásait legkönnyebben fel lehet ismerni, ha azokat individualizálva, egyes alakokban szemléltetjük. Így cselekszik Jakab, midőn első sorban a vágy zsarnokoskodásának engedni hajlandó lényeket, nemükre való tekintet nélkül paráznáknak *μοιχαλίδες* nevezi, szemükre lobbantván abbéli bűnüket, mellyel az Istentől elfordúlnak és a világgal kaczerkódnak, fajtalanokdnak (4₄).

A világ szeretése, a vele való barátkozás és érzékieskedés, *ἡ γιλία τοῦ κόσμου*, az a veszedelmes bűn, mely az Isten iránt való hűtlenségből és szeretetlenségből ered. Tudnunk kell ugyanis, hogy miképpen az ószövetségi theokrátiában a választott nép és a Jahve, a férj és feleség eszményi házasságához hasonló szellemerkölcsi viszonyban volt egymással, aképpen az újszövetségben minden egyes hívő lélek, nemre, korra, nemzetségre, állapotra való tekintet nélkül benső lelki közösségben él Istennel a Krisztus által. Ebből a viszonyból önként és parancsolólag következik az Isten iránt való törhetetlen hűség és állhatatos szeretet. Ha tehát az ember a

világ javai, dicsősége és gyönyöre felé vonzódik, azok felé hajlik, és együtt akarná szeretni Istent is, a világot is: akkor már nyilván elpártolt, elszakadt Istentől és a világ iránt érzett szerelme Isten iránt való ellenségeskedéssé fajult (4₁). Ebből a frigyszegésből, hűtlenségből és elfajulásból erednek a testi és erkölcsi épség, tisztaság és biztonság ellen irányuló bűnök, amelyeknek közös neve a paráznaság. Ime egy bűnalak.

A másik oldalon ott találjuk az önzést, mely az enyém és tiéd között levő különbséget figyelmen kívül hagyva, mindent önmagának kíván. Kiváltképpen áhítozik az anyagiak után, itt is azonban a mások birtokában levő javak, előnyök, kedvezmények után. Az önzés gerjedelme kielégíthetetlen, minthogy mindig talál másnál valami olyast, amit magának szeretne megszerezni, és éppen ebből a folytonos kívánságból áll elő részére a hiányosság. Mennél többet kíván, annál kevesebbje van, sőt utójára annyira kapzsivá lesz, hogy azt képzelettel, mintha semmije sem volna; *ἐπιθυμείτε καὶ οὐκ ἔχετε* (4₂). Ennek a jelenségnek sötétebb alakja az irigykedés és öldöklés, *ἐπιλοῦν καὶ φονεῖν*. Az önzés kielégítésére irányuló törekvés sikertelenségéből ugyanis lélektani következetességgel jó létre az irigykedés, gyűlölködés, ami a gyilkolásnak rugója. Ám, még ha nem gondolunk is tényleges gyilkolásra, amely bűnnek konkrét eseteiről a kánoni iratokban feljegyzés nem található: akkor is indokolt az apostoli óvó intelem, abban a tekintetben, hogy a hívők az irigységet és gyűlölködést távoztassák el szívökből, mert ahol keserű irigység és czivódás van, ott háborúság és minden gonosz cselekedet is van (3₁₆), ami mind a valóságos gyilkosság gonosz szándékat idézheti elő. Jakab tehát elővigyázati gondoskodásból mutat rá a megnevezett bűnökre, mint amelyek útján nem oltható el a kívánság szomja, mert hiába gyűlölködtök és öldöklöktök, nem vagytok képesek elérni, amit akartok, sőt még nagyobb lesz a baj, mert a szív gonosz indulatai mozgásba hozzák a tagokat és utójára hadakozások és háborúskodások keletkeznek. Ezeket a veszedelmeket mily egyszerű és békességes módon el lehetne kerülni! Nem kívánni és önzőleg harácsolni, hanem kérni, imádkozni kellene az embereknek, de nem azért, hogy vágyaikat fokozzák, felcsigázzák és az elégedetlenkedésig eltorzulni engedjék, hanem hogy megelégedjenek azzal, amijök van és adjanak hálát Istennek a Tőle nyert javakért.

A földi múltó javak szertelen szerelmével összefüggőleg jelentkezik a harmadik bűnalak, nevezetesen az elbizakodottság, *ἀλαζονεία*, amely különböző viszonyokhoz képest különböző módon nyilvánul, miért is az apostol többes számban szól róla (4₁₃₋₁₇). Aki a világ barátja és attól várja a jó szerencsét, meg a biztos jövőt, annak Istenre nincs gondja;

megy a maga feje után, terveit az anyagiság, önzés irányítja, végre pedig az önbizalma önhittséggé, vétkes könnyelmű gőggé durvul. Viszont aki lázas nyereszkedéssel, vagy álnok úton, hamis csalárd eljárással szaporítja vagyonát, aztán fényeleg, duskál a bőségben: lassan-lassan szintén elkevélyedik, másokat lenéz, megvet, majd magában felfuvalkodik, bűneitől meg nem szűnik, a híveket útálja. Az ilyen hivalkodó önelégültek, kik az Isten világkormányzására ügyet sem vetnek, a mennyei üdvjavakra fittyet hánynak: áldozatul fognak esni saját bűneiknek. Minthogy jót tudhatnának cselekedni és mégsem cselekszik: bűnök büntetéséül azzal bűnhődnek, hogy gonoszságuk szaporodik és ítéletök bizonyos.

Az elbizakodott istentelenek közül kerülnek ki azok a világ szerint gazdagok, akik nem átalják a velök ugyanazon társadalmi és vallási közösségben élő embertársaiknak elnyomását, letiprását, tönkretételét (2₅). Már az is felháborító, ha egy pogány vagy zsidó, csupán azon az alapon, hogy jó módja van a világban és tele az erszénye: embertelenül bánik embertársával; mennyivel nagyobb bűn az, mikor a keresztyén honfitársak és hitsorsosok között a hatalmaskodási, uralkodási, vágy annyira dül, hogy egyes gazdagok a szegényeket, gyakran éppen a hivatali vagy alárendeltségi viszonyból kifolyólag leigázzák, járomba fogják, egyik bíróságtól a másik elé hurcolják. Az ilyen elvadult emberi szörnyek megkáromolják a keresztyének szép nevét s nem méltók, hogy őket Krisztusról keresztyéneknek nevezze, vagy éppen azoknak tartsa a világ (2₇).

D. Erdős József.

Keresztyén élet- és világfelfogásunk.

A keresztyénség nem a törvény, hanem a megváltás vallása, mely új embert és új világot akar formálni a bűnös emberiségből. Benne az isten- és emberszeretet személyes életközössége lesz erőforrása minden cselekvőségnek és boldogságnak. Erkölcsi idealismusánál fogva az egyéni s a társas közösségnek *belülről* kifelé való átalakítását célozza, erkölcsi törvényét *isteni* tekintéllyel ruházza föl s ennyiben minden ízben *idealista* élet- és világfelfogást hirdet. A törvény, amelyet követ, istennek törvénye, s az erő, amellyel követi, istennek kegyelemereje a megtérésben és az újjászületésben. De erkölcsi idealismusa abban különbözik annak ismert philosophiai alakjától, hogy nem az emberiben, hanem az isteniben látja az erkölcsi tökéletesség megvalósulását. Nem az emberiség, hanem az isten az ész legfőbb megvalósulása s legtökéletesebb alakja. A hitnek és a szeretetnek birodalma s a szellemi javaknak benső egészen új világa a keresztyénség. Új élet- és világrendet teremt az istenországa erkölcsi követelményében. Mint ilyen — *Eucken* szép szava szerint — nem is kész befejezett rendszer, hanem folyton új feladatokat hirdető örökös probléma.

Ez új élet- és világfelfogás a keresztyénségben Krisztus személyiségéhez, igehirdetéséhez és életművéhez van kötve. Erkölcsi tekintetben is ő „az út, igazság s az élet.“ Minden ízében egységes alkotó egyénisége több egy normális embernél, mert ő az istenember, kinek lénye egyetlen varázserővel hat a benne hívőre. Evangéliuma erkölcsi szempontból is „istennek ereje a hívők üdvösségére.“ Legfőbb törvénye az önzetlen isten- és felebaráti szeretet, amelynek hirdetésével a külső törvényszerű cultuscselekvőségektől tisztította meg a ker. erkölcsiséget. Az ő „követése“ a világnak, az emberiségnek s benne a keresztyénségnek folytonos megújítása, soha meg nem szűnő christianisálása az „új ég és új föld“ megteremtése a világban. De nézzük csak közelebb-ről a keresztyénség erkölcsi követelményeit.

Tolstoira hivatkozva sokan azt mondják, hogy áthidalhatatlan úr tátong Jézus erkölcstana s a mai ker. erkölcsi élet- és világfelfogás között. Ethikája nem lehet az a

pártatlan bíróság, amely előtt minden élet- és világfelfogás igazolhatná magát. Hisz szegény volt, inkább contemplatív mint külsőleg activ életet élt, országát nem e világból valónak mondotta, kora tudományát és művészi mozgalmaitól elfordult, az ellenség végnélküli szeretetét sőt a jogtalanság eltűrését hirdette s általában emberileg megvalósíthatatlan erkölcsi követelésekkel állott elő.

Akik így beszélnek, félreismerik Jézus igehirdetésének mélyebb erkölcsi értelmét és nagy jelentőségét. Sem pro, sem contra nem foglalt állást p. o. a vagyon, kultúra, művelődés, állam- és hadviselés kérdéseiben. Egy általánosan kötelező socziális életrend felállításától következetesen tartózkodott. Sem a gazdagok, sem a szegények evangéliumát nem hirdette. Sem Rothschild, sem a proletár nem az ő ideálja. Az emberek társad. állásának külső különbözősége iránt közönyös. Még a műveltség vagy műveletlenség kérdése sem érinti. Mint „lelki orvost“ csak az emberi lélek benső kiművelése, vagyis az istenhez s az ő szent akaratahoz való helyes viszonya érdekelte. Ahol e vallás- és erkölcsnevelői munkásságában, vagyis a belső ember kiépítésében akadályokra talált, azokat leküzdötte és lehetőleg elhárította. Az erkölcsi érzületet és akaratot irányítja, de sehol sem ad casuistikus szabályokat a külvilági élet folytatására. Az erkölcsiség centruma, hogy úgy mondjuk temploma, s nem annak peripheriája az, aminek kiépítésén kegyelet mozgó istenhittel és önzetlen felebaráti szeretettel élte végéig fáradozott. Azért az ő életműve nem állapot, hanem folytonosság: folytonos reformálás és építés a világ s az élet christianisálásában. Az érzület és az akarat s nem az értelem etikájának hirdetője. Voluntarista s nem intellectualista. Egyéniségének bizonyos hősiesség vonása van a felismert isteni akarat követésében. Az emberi lélek s az activ szellemi akarat végzetlen hecsét és értékét hirdeti. Csupa alkotó egyéniségeket kíván istenországának erkölcsi birodalmában. Nietzsche „emberfölötti lénye“ azonban e keresztyén élet- és jellemkép torzképe.

De nála istenhittel és emberszeretettel karöltve halad egymással. Hite forrása az ő erkölcsi cselekvőségének s egész erkölcsi életének. Egy minden ízében activ és universalis jellegű életkeresztyénség az ő ideálja, amelyben helye nincs a laza, felületes optimizmusnak vagy a komor, mogorva pessimizmusnak. Nem világmegvetést vagy hódítást, hanem világboldogítást tanít, s nem embergyűlöletet, hanem az ellenségre is kiterjedő és mindenkor megbocsátó általános felebaráti szeretetet. Ez universalizmusával nyitotta meg a keresztyénség az anyagi és szellemi forgalmat az emberek között, ledöntötte az antik választófalakat, s megvetette

alapját az egészséges világpolgárság, helyesebben: isten-emberség erkölcsileg solidáris eszméjének. Felebaráti sőt általános emberszeretetének komolysága, finom előkelősége s tiszta bensősége páratlanul áll az emberiség történetében. *Chamberlain* szerint Jézus moraljának az a tétele, hogy teljes szívünkéből, teljes lelkünkéből s teljes erőnkéből szeressük az istent s felebarátunkat, mint önmagunkat, a legnagyobb igazság, a melyet valaha a földön hirdettek. Élet- és világfelfogásának e szeretet az ő megdönthetetlen alapja és erőforrása, úgyszólván a világelet tengelye. — S ez a szeretet teszi a keresztyénséget a világtörténelem mozgó erejévé s az egész emberiség szellemi otthonává. Új világot nyitott meg azzal, új értéket és méltóságot kölcsönzött az emberiségnek s ezzel új komolyságát az életnek s az ő nagy feladatainak. *Eucken* szava szerint „új nemességet“ létesített az emberiségben: a megtisztult erkölcsi nemességet. A keresztyénség óta van az emberiségnek igazi története.

Valóban magasztos is egységes erkölcsi életideált vall Jézus igehirdetése. Az erkölcsi idealizmusnak legszebb vonásait egyesíti magában. Önállóság, határozottság, nyíltszívűség, bátorság és kitartás jellemzik azt a maga egész valójában. Igazi Carlyle-féle „hős élet és jellemkép“, mely szellemi erkölcsi élettartalmával az egész lét kovász módjára való áthatását, megújulását és átalakítását célozza. S ezzel adva van a közösségi életnek is oly erkölcsi ideálja, amelynek rúgója a hit és a szeretet és nem a törvény cselekedete.

Csak a külső életet szabályozó jogi normákkal elvilleg nem foglalkozott Jézus. Nem a társas együttélés külső szabályozása, hanem az isteni akarat által áthatott benső erkölcsi életközösség munkálása az ő mezeje. Az erkölcsiség felette áll a jognak épűgy, mint a méltányosság és a szeretet a külső igazságszolgáltatásnak. A jogi élet szabályozásának szabad folyást engedett. Hisz maga mondotta: Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré, s az istennek, a mi az istené!

Természetes, hogy ilyen erkölcsi életideálnak nem mindenben megfelel a valóság. Itt is érvényesül *Lessing* szép szava az igazságról, a melynek birtokosa kizárólag csak a jó isten, s az ember és emberiség annak megközelítője. Az már az ideál természete, hogy egész teljességében a földön soha meg nem valósítható. Oka annak a *bűn általánossága*, a mitől csak a bűnbánó megtérés és férfias újjászületés ment meg bennünket.

Az általános bűnösség hirdetésével, a mit az írás, a történelem és a mindennapi tapasztalás sőt Lombroso elméletében legújabbán az orvosi tudomány is beigazol, a keresztyénség pessimista vonást árul el, bár férfiasabb és praktikusabb pessimismust, mint a Schopenhaueré. Nem kisebb

ember, mint *Kant* és hirdette azt a „radicális gonoszt,” a melynek komoly vagy laza felfogásával *Luthardt* szerint áll vagy esik a keresztyénség. Ha nem komoly valóság a bűn, úgy nem komoly a megváltást hirdető evangelium sem. Még *Nagy Frigyes* is vallotta ezt a „meggyökerezett gonosztságot” mi bennünk és mi közöttünk. Csak *Goethe*, a németek fejedelmi költője idegenkedett tőle.

Hogyan valósul most már az embervilágban a ker. élet- és világfelfogás szerint az erkölcsi életideál ezzel a velünk született eredendő bűnnel szemben? felelet reá: a *vallás segítségével*, lévén a vallás az erkölcsi életideál valóságában vetett hittel azonos. Az isten annak hordozója és megvalósítója a Jézus Krisztus történeti személyiségében s az általa megváltott bűnös ember megtérésében és újjászületésében. Az ő kegyelemereje által áthatott s újjászületett akarat annak a megvalósítója, tehát a jó istennek műve mibennünk és miáltalunk. Mily messze mögötte áll a felfogásnak az erkölcsi erőket nélkülöző u. n. *autonom* vagy *vallástalan morál*, a melynek nincs életerős erkölcsi érzülete és akarata. Az erkölcsiség elválaszthatatlan egységben van a vallással, mely utóbbi előbbinek nélkülözhetetlen segédereje. Az erkölcsiségnek a vallással való szoros összefüggését az újabb idők legnagyobb etikusa *Schleiermacher* és elismeri. Olyan közöttük a viszony, mint a szabadság s a függőség viszonya. A hit mind a kettőnek közös életforrása és magasabb egysége. *Herrmann* etikájának (5. kiad. 1913.) nagy érdeme, hogy korunkban érvényre emelte a keresztyén felfogás vallás-erkölcsi lényegét s a valódi erkölcsiség vallásos alapjait, a midőn azt tanítja, hogy a vallás nem világ- sem természetfeletti istenismeret vagy dogma, hanem személyes élet, mely egyúttal alapja és forrása minden valódi erkölcsiségnek.

Nézzük csak közelebről a vallás és az erkölcsiség viszonyát a keresztyénségben.

Találón mondja *Luther*, hogy a hit „ein lebendig, geschäftig, tätig, mächtig Ding“, vagyis élő hit a tiszta érzületben s a tevékeny kiható életben. Egysége az az erkölcsinek s a vallásosnak a hívő lélekben. A keresztyénségben, mint eminens ethikai vallásban, az istentől való függőségi viszonyunk egyszersmind a legmélyebb szabadság lelkiismereti viszonya. A hitből, mint a vallásosnak és erkölcsinek magasabb egységéből relativ önállósággal fejlődik ki az erkölcsinek tere szemben a vallással. Mert hát az erkölcsi elvek, az erkölcsi élet és öntudat a maga normáival magára az istenre vezetnek vissza, s maga a törvény is, mely mint észszerű törvényünk nekünk feltétlenül parancsol, az istennek kijelentett akarattörvénye. De továbbá az önelhatározás s az erkölcsi intelligencia képességét is neki köszönhetjük,

sőt neki erkölcsi cselekvésünk és akaratunk egész világát. A miért is az erkölcsi étellel s annak normáival megvan adva a vallásosság, a mint másrészt az Istenhez való vallásos viszonyunkban gyökerezik a valódi erkölcsiség. Ez más szóval annyit jelent, hogy a *keresztyénség a legtökéletesebb morális vallás és vallásos morál*, a melyben a morál a vallásos lélek munkamezeje, tehát hit és szeretet, theonómia és autonómia egyaránt. Az istentudat és az erkölcsi tudat, vagyis a hit és a lelkiismeret életideálja a Jézus Krisztus. A művelődéstörténet is azt bizonyítja, hogy a keresztyén vallás mindenkor teremtett új erkölcsi eszméket, társadalmat és életet, a mint viszont a vallási ernyedést mindig erkölcsi lazulás, a vallástalanságot mindenütt erkölcstelenség követte. Az erkölcsiségnek és a vallásosságnak ez az egység az első helyet biztosítja a keresztyénségnek a vallások történeti rangsorozatában. S ez épen a theismus bölcséleti élet- és világfelfogásának sajátos lényege és jelentősége. Maga Jézus is a vallás és az erkölcsiség szoros összetartozásának szóval és tettel az apostola. Az ő élete a vallásosnak és erkölcsinek fenségesebb életideálja. Igazolja ezt a hegyi beszéd is, mint a keresztyénség vallásos erkölcsi oldalának legremekesebb összefoglaló compendiuma.

Az isten törvénye a mi legfőbb észszerű törvényünk, s a legfőbb tekintélyünk nem is az autonómikus ész, hanem az Istennek kijelentett akarata. Minden más erkölcsiség, még ha az a leghumánusabb is — mely nem az Isten törvényében gyökerezik, *Martensen* találó szava szerint prometheusinak mondható, a melynél hiányzik az isteni életerő alapja és forrása. Az u. n. autonóm erkölcsiségnek vagy angol-amerikai független morálnak nincs helye a keresztyénségben.

A mint azonban a protestantizmusnak, mint vallási elvnek nincs szüksége Róma kapuinak folytonos döngetésére így a ker. élet- és világfelfogásnak igazsága és meggyőző ereje sem szorúl más ellentétes felfogások lebecsülésére vagy teljes mellőzésére. Egyszerű fenségessége s meggyőző heroismusa most és mindenkoron meggyőzi a világot. Egygyel azonban nem fér meg sohasem és ez az *önzés* és a *képmutatás*, mely — mint legújabbban *Preuss* kimutatta — jellemző sajátsága a kalmárszellemű *angol* vallásosságnak és erkölcsiségnek.

Dr. Szlávik Mátyás.

A magyarországi ev. középiskolák tantervének történetéhez. (1805—1886.)

A Mária Teréziától kiadott „Ratio Educationis“ (1777.) a protestáns tanügyet sem hagyta érintetlenül. A protestánsok vonakodtak ugyan az új tanulmányi rendszert elfogadni, mert önkormányzati jogukba nyúlt, de meg azért is, mert törvénytelen volt. Másfelől azonban élenként érezték, hogy létkérdés számukra, tudnak-e lépést tartani az állami iskolákkal és tudnak-e érvényt szerezni azoknak a reformáramlatoknak, melyek a fennálló iskolarendszer átalakítását követelték? A „Ratio“ hatása alatt tehát azon voltak, hogy iskoláikat megfelelő módon szabályozzák és legalább külsőleg az új állami normához közelítsék, hogy ezzel a kormánykörök rosszakaratú beavatkozása ellen meg legyenek védve. Ennyiben tehát igaza van Szilágyi Istvánnak¹⁾, hogy a prot. egyházak nem önmaguktól gondoltak iskoláik javítására, hanem megvárták mintegy az impulsust, hogy az kívülről jöjjön; hogy idegen hatás tölje fel az elveket, amelyre s amelyek szerint meginduljon.

Azonban a jelzett külső impulsus teljesen mégsem magyarázza meg azokat a XVIII. század 80-as éveitől kezdve szinte megszakítás nélkül jelentkező reformtörekvéseket, melyek a prot. iskolák korszerű átalakítását czélozták. A protestánsokban ugyanis úgyszólván egy perczig sem szünetelt az a vágy, hogy iskoláikat kellő színvonalon tartsák, belsőleg és külsőleg fejlesszék, csak anyagi szegénységök és a „vis major“ hátráltatta őket sokszor törekvéseikben.

Az elnyomás korában (1671—1781.) szó sem lehetett igazi reformról, de mihelyt a rendszer merevsége engedett, nyomban nagy erővel jelentkezik a komoly és gyökeres iskolajavítás ösztöne. A külső impulsus, a norma pedig legfeljebb az irányt jelölte meg, melyben a reformnak meg kellett indulnia.

Ez az irány pedig az egységesítés, az egyformásítás volt. Századokon át az volt a protestáns iskola büszke jel-

¹⁾ Szilágyi J.: A gymnasiumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásuaknál. Sárospatak 1861. 3. lap.

szava: „ahány az iskola, annyi az individuum.“ Nem tartották összeférőnek a prot. szabadsággal, hogy iskoláiknak egyforma szervezete legyen. Nem volt bizony náluk egyforma sem az osztályok száma, sem a tanulmányok rendje, sem a módszeres eljárás. Mindenütt a helyi hagyomány, a helyi követelés szolgált zsinórmértékül, ettől eltekintve aztán a tanító teljes szabadsággal mozoghatott. Minden új tanító, ha csak szerét ejthette, valami újszerűt igyekezett belevinni a tanulmányokba és azok módszeres kezelésébe. A tanárok folytonos változásával pedig az új elv nem verhetett gyökeret, hanem esetleg teljesen ellentétesnek adott helyet. E hirtelen változásokat pedig az ifjúság sinylette meg első sorban. Mindamellett csak kevesen vették észre e tarkaság baját pl. a nagyérdemű Rezik, általában inkább a prot. iskola fényoldalát, mint annak árnyoldalát látták e túlságosan nagy változatosságban. Eddig csak általánosságban jellemeztük a prot. iskolákat, most hozzátelhetjük, hogy legnagyobb volt a változatosság, rendszertelenség, sőt bátran mondhatjuk azt is, hogy rendetlenség az ev. gymnasiumokban. közelebbről a *királyhágón innen* ág. hitv. evangélikusok *gymnasiumaiban*, mert az erdélyi százokéiban hasonlíthatatlanul nagyobb volt az egyöntetőség, a rend, a fegyelem.

A Ratio educationis csak annyiban változtatja meg a helyzetet, hogy a lutheránus intézetek legalább külsőleg igyekeznek alkalmazkodni az állam iskoláihoz. Az 1791-ik évi XVI. t.-cz. azonban újra biztosítván a prot. hitfelekezetek autonómiáját az egyöntetőség felé való haladást némileg megakasztotta. A prot. autonómiára való hivatkozás ismét a legellentétesebb reformjavaslatokat vetette felszínre. Csak a XIX. század első éveiben jelenik meg újra nagyobb határozottsággal az egységesítés törekvése. 1805-től kezdve aztán úgyszólván szakadatlanul hallunk az evangélikusok összes iskoláira kiterjesztendő teljes iskolai rendszer megalkotása körüli tárgyalásokról. A terv többé le sem kerül a napirendről, de ismét igen jellemző, hogy amennyiben az életrevaló eszme bele nem fullad az „albizottságok“ vagy választmányok tengerébe, mindig hihetetlen nehézségekkel jár a nagy körültekintéssel, sokszor fölösleges meghányással-vetéssel megállapított és elfogadott rendszernek a keresztülvitele, amiben — valljuk meg — egyéb akadályok mellett a kicsinyeskedő hiúságnak, particuláris érdekeknek is nagy része volt.

Egy az ország összes evangélikusai (itt mindig a királyhágón innenieket értjük!) szükségleteinek megfelelő egységes iskolai rendszer megalkotásának a dicsősége a magyarhoni ev. egyház egyik nagy alakjához: *Schedius Lajoshoz* fűződik (1768—1847.). E kiváló férfiú, aki a nyelvészet és a aethetica tanára volt a pesti egyetemen a magyar culturélet majd

minden terén hagyott némi nyomot. A baj csak az volt, hogy szétforgácsolta gazdag erejét és ezért, mint Toldy mondja róla tartott emlékbeszédében (Toldy: Irodalmi beszédei I. 240.) „bár élte munkásságának célja egy volt: a nemesb emberiség kifejtése, mégis az eszközökre nézve, benne a szilárd egységet föl nem találhatjuk.“ Az ev. egyház terén azonban maradandót alkotott. Így, hogy többet ne említsünk — döntő része volt a pesti ev. gyülekezet és iskolák, illetőleg a pesti ev. gymnasium felállítása körül,¹⁾ melynek mintegy két évtizeden át felügyelője is volt. Kétséget nem szenved, hogyha valaki, akkor ez az európai műveltségű, széles látókörű férfiú volt hivatva az ev. iskolaügyet végre-valahára a rendszeresség útjára terelni. Lássuk tehát a híres „Systemá“-nak keletkezése történetét.

Az 1804-évbén augusztus hó 20- és 21-én tartott egyetemes egyházgyűlés felhívta a nyolcz superintendentiát, hogy készítsenek tanterveket a jövő egyetemes gyűlésen leendő tüzetes tárgyalás alapjául.

Az 1805. augusztus 20-án tartott gyűlésre Schedius Lajos és Lovich Ádám (beszterczebányai lelkész) terjesztették be véleményöket. Az elsőnek a czíme: „Opinio de scholis aug. confessionis in Hungaria reformandis.“ A másiké: „Idea Systematis rei scholasticae evangelicae in Regno Hungariae recenter ordinandae a parte Districtus Montana projectata.“

Mielőtt tovább haladnék, rá kell világítanom egy kérdésre, bár azt teljesen még nem sikerült tisztáznom. A kitűnő Haan Lajos (A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyet. gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal cz. művének Budapest. 1882. 23 s. k. lapjain) mindig Schedius-Lovich féle tantervről beszél, holott már eddig is láttuk, hogy ilyen együttes tanterv nincsen. hanem megvan Schediusnak az „Opinója“ és Lovichnak „Idea Systematis“ cz. terjedelmes elaboratuma. Haán továbbá azt mondja, hogy ez a terjedelmes munka (t. i. a Schedius-Lovich-féle tanterv) és báró Prónay Gábornak arra tett megjegyzései megvannak a magyarhoni ág. hitv. ev. egyház egyetemes levéltárában, I. cz. 19.13. alatt, holott, amint erről személyesen meggyőződtem, e szám alatt csak az „Opinio“ van meg több példányban és báró Prónaynak erre vonatkozó megjegyzései, a Lovich-féle munkálat ellenben I. cz. 19.3. alatt található. *Egy olyan közös tanterv tehát, mely mindkét férfi munkájának volna tekinthető, illetőleg azok nevét viselné, nem létezik.* De még más baj

¹⁾ A pesti á. v. evang. iskola történeteinek rövid vázlata, amelyet Schedius Lajos kir. tanácsos . . . félszázados . . . örömmünnepe alkalmából közrebocsátott Kanya Pál a pesti á. v. gym. egyik r. oktatója. Pest. 1843. (Megjelent egy évvel előbb német nyelvén is, de az ajánlás benne rövidebb).

is van. Létezik ugyanis több példányban egy nyomtatvány: „*Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*“ mely pl. az egyetemes és más egyházi levéltárakban megvan. Ezt tekintették eddig és tekintik most is azonosnak az ú. n. Schedius-Lovich-féle tantervvel. Csakhogy a „Systema“ című nyomtatvány név nélkül jelent meg. A pozsonyi ev. lyceum példányán rajta van az „1806“ évszám, de tintával hozzáférve a többi példányon azonban nincs rajta. A „Magyar Nemzeti Múzeum“-ban pedig e nyomtatvány megjelenésének nincs semmiféle nyoma. Bonyolítja a helyzetet, hogy a Schedius-féle egyetemes tanterv kinyomatását csak az 1810. augusztus 21-én tartott egyet. gyűlés mondotta ki; a határozatot azonban nem hajtották végre, mert a következő 1811, 1812 és 1813. évi jegyzőkönyvek hallgatnak erről és csak azt sürgetik, hogy e tanterv végre bevezetessék. De akkor mely időpontba tegyük a nyomtatott „Systema“ megjelenését, azaz az eredeti, vagy az átdolgozott tantervet kell-e benne látnunk?

Az én véleményem addig is, (amíg a nehezen hozzáférhető egyet. levéltárban folytatandó újabb kutatás alapján végleg eldönthetem Schedius és Lovich munkálatának a viszonyát) az, hogy a nyomtatásban megjelent Systemá-nak Schedius Lajos a szerzője, aki azt a saját „Opinio“-ja és Lovich „Idea“-ja, továbbá báró Prónay és mások megjegyzéseinek figyelembe vételével 1806-ra elkészítette. Hogy erről, mint nyomtatványról hallgatnak a mi forrásaink, azt úgy magyarázom, hogy kézirat gyanánt nyomtatták ki, tehát nem készült a könyvpiac számára, csak a testvérintézeteknek és egyházi hatóságoknak küldhették meg. Így történhetett, hogy a „Neue Annalen der Literatur des öst. Kaisertums“ cz. folyóirat 1807. évi deczemberi füzetében (277. s. k.) egy valaki mégis ismertette. E Systemá-t a kerületi vélemények alapján Schedius újra átdolgozta, de ép ez a módosított és sok iskolába bevezetett egyet. tanterv — úgy látszik — sohasem jelent meg nyomtatásban.

Igy tehát a Systema első alakja az, melyre támaszkodnunk kell, ez az alapja a későbbi tantervi változásoknak, a melyek közül itt csak a főbbeket ismertetjük. A „Systema“ forrásainak (az „Opinio“ és „Idea“-nak) egymáshoz, valamint azoknak és a „Systemá“-nak a második „Ratio Educationis“ (1806)-hoz való viszonyát más alkalommal szándékozom megvilágítani.

Lássuk tehát közelebbről a *Systema rei scholasticae Evangelicorum aug. conf. in Hungaria* cz. munkálatot. Már a jeligeje is jellemző: *Et ordinem rectum evaganti frena licentiae — Injecit: emovitque culpas, — Et veteres revocavit artes*“ (Hor. Carm. IV., 15.), azaz „fékelt vetett a törvényes

rendet megszegő zabolátlanságra.“ (Augusztus császárról van szó).

Külsőleg a „Systema“ 32 (folio) oldalra terjed, nyomtatásának helye és ideje nincsen feltüntetve. Egy proemium, két sectióból (az elsőben hat caput és közbe egy appendix van a másodikban két caput) és összesen 37 fejezetből (§) áll. A nyomtatott szöveghez elül-hátul pótlásokat csatoltak az egyes példányokon. Így pl. a pozsonyi lyceum példányán a nyomtatott szöveget igen fontos előszó előzi meg „*Monitum Auctoris.*“ (Ez írott „figyelmeztetés“ a Systemának többi előttem volt példányán így pl. az Egyet. levéltár és a dunán-inneni egyházkerület pozsonyi levéltárának a példányain nincsen meg). A szöveg végéhez pedig oda van illesztve egy szintén felette fontos fejezet: *Reflexiones circa promovendam Linguam Hungaricam* inter Evangelicos aug. conf. minden valószínűség szerint (lásd a Systema 25. §-át) Prónay Sándor báró véleménye, mely úgy látszik több példányhoz hozzá volt írva (V. ö. Neue Annalen 278), de a többi előttem ismert példányokról hiányzik. Úgy látszik, hogy Kármán Mór előtt, aki Schedius tantervét röviden méltatja¹⁾ szintén ilyen teljes példány volt, de — sajnálatomra — nem tudhattam meg tőle, hogy melyik példányt használta.

Az előszóban Schedius megemlíti, hogy ő e tanrendszer megszerkesztésében az e téren járatos férfiak ama tanácsát követte, hogy az illetén „Normá“-nok nem szabad a legapróbb részletekre kiterjednie, mert ezzel az arravaló tanítókat megköti, az alkalmatlanokon pedig nem segít, sőt a tanítóknak a nevelés művészetében való folytonos haladását és minden törekvését a nyilvános tanítás javítására vonatkozólag megakadályozza. Ez bizonyára igen érdekes megnyilvánulása a prot. autonomiának a paedagógia terén, mely az oktatásban és nevelésben is az egyénnek lehetőleg szabad kezet akar engedni. Kármán²⁾ ezt a felfogást hibáztatja, de kétségkívül van benne jó adag igazság is. Miért talál ép napjainkban a személyiség paedagógiája annyi hívőre, azért mert jogosult, többé-kevésbbé öntudatos oppositio az egyre terjedő uniformisálás ellen. Az ev. iskolákban túlságba vitték az ily értelemben vett „individualisálást“, ma pedig az ellenkező véglet fenyeget. Schedius szerint a nyilvános tanügy azon lényeges részei, melyeknek mindenütt azonosoknak kell lenniök és egyenlő módon betartatniok, a következők: Az iskolák felosztása a maguk fajaira és osztályaira, ezeknek kölcsönös kapcsolata, miáltal a tanulóknak fokozatos előhaladása a

¹⁾ Kármán: A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig Bud. Szemle 1911, 147. kötet 63. lap.

²⁾ Kármán Mór: A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig. Bud. Szemle 1911, 147 kötet, 63.

tudományokban és az egyik iskolából a másikba való átmenetele lehetővé válik. 2. A tanulmányok anyaga és a foglalkozások, melyek az egyes iskolákban és azok osztályai-ban, mind a tanítás általános, mind külön céljainak megfelelőleg szükségszerűen és szorgalmasan tárgyalandók. E két mozzanatról az I. szakaszban lesz szó. Azt ellenben, hogy mely órákban: délelőtt vagy délután és mi tárgyalandó, a tanítókra kell bízni, akik azt a hely, idő, tanulóanyag és egyéb körülmények mérlegelésével állapítják meg. Így tehát az előírt kötelező tananyagon kívül és mellett többet is lehet tanítani. Egy harmadik szükséges dolog végül a tanügy kormányzata és az egyes iskolák igazgatása, melynek szintén bizonyos rend szerint és a nyilvános nevelés közös céljainak megfelelőleg kell történnie. Szerző végre megemlíti, hogy munkájánál tapasztalt férfiak elveire támaszkodhatott, akik véleményeiket az egyetemes felügyelőhöz beterjesztették volt, továbbá, hogy igyekezett lehetőleg tekintettel lenni az új „Ratio Educationis“-ra (1806) és hogy a tanterv kellő példányszámban való kinyomatásáról gondoskodás történt.

Anyomatott szöveg bevezetésében elmondja a szerző, hogy az iskolai tanításnak kettős célja van: általános és különös. Amaz magában foglalja a növendékek testi és szellemi erőinek fejlesztését és tökéletesítését, érzékeinek élesítését, akaratának az erényhez, a helyes erkölcsi elvekhez, a vallásra és hazaszeretetre vezetését, úgyhogy ily módon az ifjúság az igazi emberségre neveltsék. A különös cél ellenben változik az élet különböző nemű foglalkozásai szerint. E kétféle cél formulázása -- mint látjuk -- tkp. az általános és szakműveltség különbségére vonatkozik. Némely iskolák ugyanis az általános célon kívül még különös célt is tartoznak megvalósítani, mint pl. falusi kézműveseket és földműveseket képezni. Másoknak a célja, hogy azokban a polgárok s házi dolgok vezetésére, a kereskedés, művészetre mesteriségekre oktattassanak, továbbá arra, hogy különböző városi tisztségek és a katonai állapot betöltésére alkalmasok legyenek. Ismét más irodalmi intézetekben minden úgy vezetendő, hogy azokból oly ifjak kerüljenek ki, akiknek szellemi ereje kellően ki van képezve, minden emberség, bölcsesség és becsületesség irányában kimívelve, de akik azonkívül minden tanítás alapjaival is rendelkeznek és azon dolgok ismereteivel is fel vannak szerelve, melyekre a különböző fontosabb hivatalok betöltésénél, a polgári élet műveltebb szokásai követésénél, az igazi tudomány előmozdításánál szükség van. Ismét más iskolák a növendékek nemi rendeltetését tartják szem előtt. A felsoroltakon kívül eső iskolafajok pl. a katonai, kereskedelmi, mérnöki iskolák felállítása az államra tartozik. („ad totius Regni curas spectant“).

A nyilvános oktatás vázolt céljainak megfelelőleg négyféle iskolát lehet megkülönböztetni. 1. *falusi* iskolák, 2. *polgári* iskolák, 3. *latin* vagy tudósiskolák. 4. *leány*iskolák. Ezek különböznek egymástól a bennök tárgyalt tudományok, az irodalmi segédeszközök, a tárgyalás módja, a növendékek kora és a tanítók száma tekintetében. Hogy az iskolákból a társadalomra háramló haszon teljes legyen, bölcs és erélyes iskolai előljárókra van szükség, kiknek tiszte arra ügyelni, hogy az iskolának kitűnő tanítói legyenek, hogy csak ilyenek képeztessenek és választassanak; hogy az ifjúság bölcs és szigorú fegyelem alatt tartassék; hogy az iskolai rendszer fogyatkozásait folyvást kiegészítsék egészen addig, míg az iskolai rendszer fölülvizsgálatnak vethető alá, aminek ötvenként kellene megtörténnie és végül, hogy legyen az iskolának pénzalapja és az helyesen kezeltesék.

A *falusi* iskolák célja: erős embereket, buzgó keresztényeket és ügyes földmivéseket, vagy falusi mesterembereket képezni. E célnek elérésére a következők tanítandók: 1. A figyelem, értelem és emlékezet gyakorlása. 2. Betűk ismerete, hangok kiejtése, szótagolás, írt és nyomtatott szöveg olvasása. 3. Helyes és szépírás. 4. A számtan elemei a falusi embernek szükségleteire való tekintettel. 5. Az anyanyelv legszükségesebb szabályai; ahol pedig az anyanyelv nem a magyar vagy a német, ott ezeknek a tanítását is szorgalmazni kell. 6. Hittan, bibliai történetek a szentírás olvasásával. 7. Az olvasókönyv olvasása és magyarázata a sokratesi módszer szerint. Az olvasókönyv tartalmazza mindazokat, amikre a falusi embernek Magyarországon szüksége van. 8. A falusi életben előforduló fogalmazványok (nyugta, számla, levélírás stb.) szerkesztése. 9. Ének. 10. Fizikai gazdasági kísérletek és testi gyakorlatok. E tananyagot 3 éves cyclusra (= tanfolyamra: 1. initiantes, 2. legentes, 3. maturi) osztja be Schedius, melyeknél 1–3 tanító alkalmazható. A fiúk és leányok 6–7 éves korukban lépnek a falusi iskolába és 11–12 éves korukban fejezik azt be, amikor az úrvacsorához készíttetnek elő. A két tanítós iskolában már többet is lehet tanítani: földrajzot, természetrajzot, több hazai nyelvet, rajzolás; a válogatott ifjaknak pedig magánórákban elő lehet adni a latin nyelvnek az elemeit. A tanítás módszerére nézve Sch. kívánatosnak mondja egy iskolai módszertannak (methodologia scholastica) szerkesztését, melyet a tanítók úgy a tantárgyak közlése, mint a gyakorlatok végzése tekintetében követni tartoznának. Egy külön fejezetben szól a tankönyvekről és segédeszközökről; végül pedig megemlékszik a vasárnapi iskolákról (scholae dominicales), melyeknek lényege, hogy az érettebb ifjúság a tanító vagy a lelkész vezetése alatt az iskolában tanultakat ismétli, tökéletesebben

felfogja és azoknak a közönséges életben való felhasználását megtanulja.

A *polgári* iskolák célja : egészséges, értelmes jó erkölcsű szorgalmas, és a polgári foglalkozások és hivatalok ismereteivel ellátott embereket képezni. Közülök azok, akik a paedagogia s katechetikával megismerkedtek, az elemi iskolaitanítók kötelességeire oktathatók. Azok pedig, akik a tudomány szélesebb mezeit akarnák bejárni, a latin iskolákra készítenők elő. A polgári iskola első két osztályában ugyanazok a tantárgyak, mint a falusi iskolákban, mégis azzal a különbséggel, hogy külön tanító állván mindegyik osztály élén, a megszabott tananyagot terjedelmesebben taníthatja. E két osztályhoz a többi tudományok elsajátítása végett még két osztály csatlakozik 2—2 éves tanfolyammal. A III-dik osztály tárgyai, melyek már lényegesen különböznek a falusi iskolák felsőbb osztályától, a következők : 1. Abstract fogalmak gyakorlása pl. mi az igaz, a valószínű, az erény stb. 2. Hittan. 3. Értelmes és hangsúlyos olvasás. 4. Széprás, helyes és gyorsírás. 5. Fogalmazási gyakorlatok. 6. Fejszámolás, pénznemek, súlyok, mértékek ismerete. Törtek. Hármasszabály. 7. Természetrajz és embertan. 8. Műipartan. 9. Általános és hazai földrajz. 10. Német és magyar nyelvtan. 11. A latin nyelv elemei. Ez osztályból azok, akik tudományos képzésre vágnak, a latin iskolába távoznak, azok pedig, a kik a szorosán vett polgári élet feladataira készülnek, fellépnek a IV-dik osztályba. Ennek tárgyai : 1. Hit- és erkölctan, a szentírás sok helyének és himnusának magyarázatával. 2. Helyes-, gyors- és széprási gyakorlatok. 3. Levélírás és közéleti fogalmazványok. 4. *fejszámolás* folytatva, társasszabály, *láncszabály* stb. 5. Természetrajz. 6. Műipartan, különös tekintettel a természet productumainak művelésére, kikészítésére és alkalmazására. 7. Egyetemes történelem. 8. Magyarország története népszerű alkotmánytannal. 9. Népszerű physika. 10. Európa és a többi világrész földrajza. 11. *Ember- és lélektan a nevelés főbb elveivel kapcsolatban*. 12. Mértan és mechanika. 13. Latin grammatika. 14. Rajzolás. A felsőbb osztályok részére a következő tankönyveket ajánlja : *Seiler* Biblische Geschichte, vagy *Rosenmüller* Religions-Geschichte für Kinder. *Dietrich* : Unterweisung zur Glückseligkeit. *Funke* : Naturgeschichte und Technologie. *Junker* : Handbuch der Physik. *Gaspari* : Geographie I—II Cursus. *Junker* : Geometrie und Vieth : Mechanik. *Dolz* : Allg. Menschengeschichte für Bürgerschulen. *Bröder* : Lat. Grammatik. — Ezenkívül egy ásványgyűjtemény, matematikai és physikai szereknek, az állat és növényországot ábrázoló képeknek, földrajzi mappák és mintarajzoknak a beszerzését mondja szükségesnek. A *tannyelvre* nézve következőleg intézkedik : Azokban a városokban, ahol

a magyar nyelv uralkodik, e nyelven tanítandó minden; ha itt németek is volnának, a technikai és gazdasági elnevezésekben rájuk is tekintettel kell lenni. Oly helyeken, ahol előbbvaló a német nyelv, ez utóbbi a tanítás nyelve az elemi polgári iskolákban, de a vallásban és technikai nevekben a magyarokra és tótokra is figyelemmel kell lenni. Végül azokban a városokban, melyek népe tót, műveltjei pedig németek, az elemi iskoláknak németeknek kell lenniök, de a tót nyelvet alkalmazható a vallásban és technikai szavakban. Mivel polgári iskolák csak oly városokban vannak, melyben gymnasium vagy lyceum van, azért az első három osztály tanítóul oly egyéneket lehetne alkalmazni, kik a negyedik polgári osztályt és azután a lyceum paedagógiai cursusát, vagy az összes gymnasialis osztályok után a lyceum paedagógiai tanfolyamát elvégezték. Ezek az ifjak a paedagógia tanárának és az igazgató felügyelete mellett az illető osztályokat tanítják és ezen időre a convictusban élelmezést és 50—60 forint évi ösztöndíjt kapjanak. E mellett előkelő családokban magánórákat vállalhatnak. Ez intézmény előnyét Sch. abban látja, hogy három új tanítót nyer az iskola *nagyobb költség nélkül*. A jelöltek fiatal, erőteljes emberek, akik ép a zsenge gyermekkor tanítására igen alkalmasak, mert jobban tudnak kedvet kelteni a gyermekekben, mint a mindennapi munkában már elfáradt paedagógusok. 3. Ily módon mintegy *tanítóképző (seminárium)* születik, mely a paedagógia tanárának és a rectornek a vezetése mellett nyilvános nevelőket képezhet. 4. Ha az ilyen nevelő a beléje helyezett bizalomnak nem felel meg, könnyen el lehet mozdtítani és mással helyettesíteni.

A *latin* iskolákban oly növendékek nyernek képzést, akik az életben oly állásokat szándékoznak elfoglalni, melyeknél a latin nyelv ismerete nélkülözhetetlen és akik itt megvetvén a szilárdabb tudományosság alapját a magasabb tudományok (philosophia, mathesis, jogtudomány, orvostudomány, theologia) alapos elsajátítására képesek lesznek. A tanulmány alapját a classikus nyelv és irodalom képezi: ezért viselik az iskolák a „latin iskolák“ nevezetet.

Ez iskolák öt osztályból állanak egy-egy éves tanfolyammal. Az első osztály a *grammatika*, melybe azon tanulók léphetnek, kik az elemi (polgári) iskola harmadik osztályát elvégezték. Tantárgyai: 1. Rendszeresebb hittan pl. *Grässe*: „Lehrbuch der Religion alapján.“ 2. Latin alaktan, mely már a III. elemi osztályban szerzett ismereteket kiegészíti, folytatja és az egész alaktant befejezi, sőt már a szókötés szabályait is felemlíti. Kézikönyvül használhatják a német tanulók: *Bröder* „kleine lat. Grammatik-ját, a magyarok pedig Márton: „Deák nyelv grammatikája“ cz. művét. E

tárgyra heti 2 óra fordítható. Így annál több idő eshetik a 3. latin olvasmányra, melyet vagy otthon praeparálnak és az iskolában vele beszámolnak, vagy pedig az iskolában történik az olvasás, fordítás és magyarázat. Az olvasmányokhoz kapcsolódik a latin beszélgetésben való gyakorlás és írásbeli dolgozatok. Kézikönyvek: a) *Schütz*: Lat. Lesebuch. vagy *Büsching*: „Kleiner Lateiner“, b) *Eutropius*: Breviarium, c) *Langius*: Dialogusai. Ez utóbbiakat könyv nélkül tanulják. E tárggyal lehetőleg mindennap kell foglalkozni. 4. Számтан. Tárgyalása eljut a társasszabályig és az olasz módszerig, e mellett főleg a törteket és hármasszabályt ismétlik. Tankönyvül a pesti egyetemi nyomdában megjelent „Arithmeticae elementa (különböző nyelveken) ajánlható. 5. A matematikai és physikai földrajz elemei. *Gaspari* compendiuma szerint és a földgömbhöz fűződve. 6. Egyetemes történelem alapvonalai; jelesen híres férfiak életrajzai, fényes tettek, jeles erkölcsi példák, különös események, sajátos felfedezések — az ó és új korból. Itt chronológiai táblák alkalmazhatók *Niemeyer* vagy *Schlötzer* szerint. 7. Állattan, tekintettel a műiparra. 8. Magyar és német nyelv. 9. Szép-, helyes- és gyorsírási gyakorlatok. 10. Szavalatok.

A II-dik syntactikai osztály tárgyai. 1. Hittan, mint az előző osztályban, néhány fejezetnek bővebb magyarázatával és egyháztörténet. 2. Latin syntaxis a közmondatok tanával és prosodiával, *Tekusch* pozsonyi tanár könyve szerint. 3. A latin olvasmányok folytatása különösen *Corn. Nepos* és *Phaedrus*. Írásbeli gyakorlatok és extempositiók. 5. Számtan folytatólag. 6. Európa és főleg Magyarország és Ausztria politikai földrajza *Gaspari* nyomán. 7. Egyetemes történelem *Schlötzer* szerint. 8. A természetrajzból növény- és ásványtan. 9. Magyar és német nyelv. 10. Szép-, helyes- és gyorsírás.

A III-dik a rhetorika, vagy a humanitás I. osztálya, amely a következő két osztállyal legtöbbet tehet az ifjak lelkének kiművelése körül, ha az alábbi tudományokat helyesen tanítja. 1. Hittan *Niemeyer* szerint. 2. Római prózaírók olvasása: *Cicero*, *Julius Caesar*, *Suetonius*. 3. Irodalomtörténet és régiségek. 4. A rhetorika szabályai *Hass* stylistikai kézikönyve szerint és kapcsolatban *Cicero*: „De Oratore“ olvasásával. 5. Görög nyelv *Gedike* szerint. 6. Ókori földrajz és történet *Budai É.* közönséges hist. szerint. 7. Geometria és elemi physika. 8. Stylusgyakorlatok, szavalatok recitációk. 9. Rendkívüli órákban a magyar nyelvi gyakorlatok folytandók. A IV. vagy poëtikai osztálynak (a „Humanitás“ II osztálya) a tárgyai ezek: 1. Keresztyén erkölcsstan *Niemeyer* nyomán. 2. Római költők olvasása: *Plautus*, *Terentius*, *Ovidius*, *Horatius*, *Virgilius*. Ezekkel olykor összekapcsolható német és magyar classicusok olvasása. 3. Görög irodalom-

történet, régiségek és mythológia Eschenburg encyclopaediája szerint, melyet Stanislaides latinra fordított. 4. A poëtika szabályai kapcsolatban Horatius: „De arte poetica“ magyarázatával. 5. Görög nyelvtan (Strotius chrestomathia-ja; Matthias: Kivonatok a görög történelemből). 6. Földrajz és történelem folytatólag a XV. századig, vagyis a tudományok újjászületéséig. 7. Tapasztalati lélektan és népszerű logika. 8. Stylusgyakorlatok és a latin költők válogatott fejezeteinek szavalása. 9. Rendkívüli órákban a magyar nyelv. *Az V. osztály a „classis selecta.“* Rendeltesse betölteni az űrt, mely jelenleg a humanus iskolák és a bölcsélettanulmány között van. Tárgyai következők. 1. Bevezetés a szentkönyvekbe, mely az iratok szerzőiről, tervéről, hitelességéről, a keresztyénvallás igazságáról és kiválóságáról. 2. Latin és görög auctorok magyarázása philologiai és kritikai szempontból. 3. Aesthetika. 4. Prózai és költői stylusgyakorlatok különböző nyelven. philosophiai disputációk hetenként egyszer; latin, magyar és német szavaltatok. 5. Újkori classicusok olvasása és ismertetése. 6. Neveléstan a tanuló anyanyelvén előadva, kivált azok részére, akik ez osztály elvégzésével az iskolát elhagyják és később mint apák, gyámok, egyházak és közgyűlések tagjai, iskolafelügyelők vagy maguk akarják intézni, vagy legalább irányítani az ifjúság nevelését. 7. Egyetemes történelem a XV. századtól kezdve napjainkig. 8. Magyarország története. 9. A héber nyelv mint rendkívüli tárgy theologusok részére Vollborth nyelvtana szerint (1788.)

Nevezetes megjegyzése a tantervnek, hogy a rhetorikai osztálytól kezdve *a tanulók magánszorgalma is irányítandó.* A leghelyesebb eljárás az, ha a tanulók az otthon tanultakról kéthetenként számot adnak tanítójuknak és mindezen dolgozatokat a nyilvánosvizsgálatokon is bemutatják. Ezúton az ifjak saját erejük tudatára ébrednek és megtanulják alkalmazni azt, amit az iskolában hallottak, a tanítóknak pedig bőséges alkalmuk nyílik olyan dolgok megtanítására és megmutatására, melyre az iskolában nem jut idő.

A latin iskolák tanítóinak a száma lehetőleg öt, akik azonban nem az osztály, *hanem a szakrendszer szerint tanítanak,* mely lehetségessé teszi, hogy a tanítók egyes szakokban tökéletesíthessék és kitűntethessék magukat. Mindamellett megtarthatják az eddig dívó elnevezéseket. (Rector, conrector, subrector, syntaxistarum docens, grammatarum docens.) *A tankönyvekre vonatkozólag a tanterv megjegyzi, hogy a fentebb ajánlott külföldi szerzők művei mindaddig alkalmazandók, míg hazai szerzők nem irnak szükségleteinkhez mért tankönyveket, mire nézve azt ajánlja, hogy jutalmak kitűzésével kellene tankönyvírásra buzdítani. Ki*

vánja, hogy a behozott tankönyveket ne változtassák folyton és reméli, hogy az előírt compendiumok használatával végre megszűnik a lélekölő tollbamondás káros divatja. Végre kijelenti: legyen minden intézetben természetrajzi és földrajzi képgyűjtemény, physikai-mathematikai szertár és könyvtár.

Az első szakasz negyedik fejezete a *philosophiai tanulmány*, vagyis a lyceumok szervezésével foglalkozik. E felsőbb fok azoknak való, a kik magasabb képzést óhajtanak, hogy a fontosabb állami hivatalok betöltésére alkalmasak legyenek. E magasabb tanfolyamon vagy némely tudományokat (bölcselet, matematika, physika) behatóbban tanulmányozhatnak, vagy pedig a jog- és államtudományokra és orvostudományokra jobban előkészülhetnek. A tanfolyamon a tudományokat akademikus módon adja elő két éven belül 2–3 professor egy segéderő (collaborator) segítségével. Még pedig az *első év* tárgyai: 1. Psychológia és metaphysika. 2. Tiszta matematika. 3. A természet philosophiai története. 4. Közép- és újkori történelem. 5. A tudományok és művészetek encyclopaediája. 6. Theologia dogmatica. 7. Protestáns egyházjog és hazai egyháztörténet. 8. Római és görög írók magyarázata. A második évben: 1. Gyakorlati philosophia. 2. Alkalmazott mennyiségtan. 3. Természettan és gazdaságtan. 4. Magyarország története és statisztikája. 5. Irodalomtörténet. 6. Theologia moralis. 6. Egyházjog és egyháztörténelem folytatólag. 8. Egyetemes egyháztörténelem. Rendkívüli tantárgyak: a régiségtan, éremtan és oklevéltan. Ezeket a segédtanárok (= magántanárok) adják elő. A három rendes professor mellé negyedik is szükséges, aki a paedagógiának és katechetikának az előadója. Ez előadásokat, melyek az anyanyelven tartandók, kivált azok tartoznak hallgatni, akik mint elemi és polgári, vagy bármilyen nyilvános tanítók, vagy lelkipásztorok működni fognak. Ezért az egyházak és superintendentiáknak határozatilag kell kimondaniok, *hogy ezen túl papnak, tanítónak vagy tanárnak oly egyént nem alkalmaznak, aki ez előadások hallgatásáról bizonyítványt nem tud felmutatni. A magyar nyelv rendkívüli tárgy.* A theológia tanára pedig a theológiai hallgatókat foglalkoztatja még a héber nyelv tanulmányával is és előkészíti őket az újszövetségi írásmagyarázatra. A tanterv azután részletesebben szól még a theológiai és jogi tanulmányokról. Kívánatosnak mondja, hogy azon theológusokra való tekintettel, kik költéség hiányában a külföldi egyetemeket nem látogathatják, itthon 1–2 (vagy több) lyceumon rendes theológiai tanári állás szerveztessék, a tanárt pedig támogatná a paedagógia és katechika tanára, nehány a külföldi egyetemekről hazatért collaborator a gyakorló lelkészek támogatása mellett. A theológiai tanfolyam kétéves cyclusból állana. De gondoskodni

kell arról is, hogy az előkelő ifjaknak az ev. iskolákban alkalmuk legyen a hazai jogot is elsajátítani. De a szegényebb és az alumneum és convictus jótéteményeire szoruló ifjak is könnyebben képezhetik magukat az ev. intézetekben, mint a róm. kath. jogi akadémiákon. Ép azért ott, ahol az egyházközség a megfelelő anyagi erővel rendelkezik, vagy az egyetemes egyház támogatása mellett kétévi jogtudományi cursust kellene szervezni legalább három tanárral.

A *függelék* a nyilvános vizsgálatokról és szünetekről intézkedik. Vizsgálat tartható 1. bármely hónapban a rector és egy professor által az összes osztályokban; 2. bármely semesterben nyilvánosan és ünnepélyesen február hó és július hó első napjaiban. A vizsgálat programját a rector készíti el és megküldi a vendégeknek. A vizsgálatokon az egyes ifjak sor rendben minden tárgyból felelnek. A vizsgálást az illető szaktanárok végzik, de az anyag azon részéből, melyet az ellenőr (arbiter) kijelölt, vagy pedig sédákat húznak a tanulók. Közben a censorok is intézhetnek kérdéseket. A tanulók érdemjegyeit az ifjúság előhaladásáról és magaviseletéről a semester végén kell összeállítani és a helyi és kerületi felügyelőhöz felterjeszteni. Az iskolai bizonyítványok, mely nélkül senki nyilvános iskolába tanulónak föl nem vehető, oly alakúak legyenek, aminő a róm. katolikusoknál divik. A *szünidő általában leszállítandó olyképp*, hogy vasárnap, szerda és szombat délután szünet legyen. Nagyobb szünidő a nyári vizsgálat végeztével hat hétig tartható. Legalkalmasabb erre a július 15-től augusztus végéig terjedő időszak.

A tanterv I. részének utolsó fejezete a *leányiskolákról* szól, melyek feladata a nő rendeltetését tartva szemelött tökéletes és ügyes hitvesek (consortes) és családanyák nevelése. Amíg ily iskolák hazánkban nem lesznek kellő számmal, a családi nevelés, mely a nyilvános nevelésnek az alapja, mindig hiányos lesz. A falusi leányiskolában az tanítandó, ami a megfelelő falusi fiúiskolákban azzal az eltéréssel, hogy a *leányok rendeltetése mindig szem előtt tartandó*. A háztartásra, az árúk ismertetése és a legszükségesebb nőmunkára oktatók. A városokban a leányiskoláknak legalább két osztályból kell állaniok. Az I. osztály (két évfolyammal) tárgyai a következők: a figyelem, értelem és közérzés fejlesztése; olvasás és írás, számtan, gyakorlati vallásismeret; némi természetismeret a gazdaságra való tekintettel, a föld, a hazának az ismerete; a legszükségesebb egészségügyi és neveléstani szabályok; női kézimunkák. A II. osztály e tárgyakat kimerítőbben tárgyalja. Ehhez járul magyar és német nyelvtan, egyetemes történelem, földrajz, embertan, szép- és helyesírás; stylusgyakorlatok magyar és német nyelven;

a nehezebb női kézimunkák rajzzal egybekötve. *Ahol más-kép nem lehetséges a leányok a fiúkkal együtt nyernek oktatást*, de felette kívánatos külön leányosztályokat felállítani és „tanítóasszonyok“ (magistrae) vezetése alá helyezni, vagy legalább részben nőket alkalmazni.

A tanterv *II-ik része* az iskolák *kormányzásáról* szól. Bármely gyülekezeti iskola feletti felügyelet a lelkészt illeti meg. A polgári és latin iskolákban a rector intézi az iskola belső ügyeit a tanítótestülettel egyetemben, mellyel értekezletet tart. Felette áll a gyülekezet egyházi és világi elnöke. Az iskolákat bizonyos időkben meglátogatják az u. n. dékánok, kik az iskola rectorával folytonos érintkezésben vannak az iskola állapotáról készített statisztikai kimutatásokat az esperességi felügyelőségnek beküldik, mely az esperes, a világi felügyelő, a két esperességi jegyző és a dékánokból áll. A jelentés aztán a kerületi és végre az egyetemes felügyelőséghez kerül. A lyceum azaz a philosophiai, jogi és theologiai tanfolyamok élén „dékán“ áll, kit a tanárok közül választanak évről-évre. Ez hajtja végre a tanári ülések határozatait és egyenesen a maga superintendensének terjeszti fel.

A következő fejezet az iskolai kormányzók (igazgató, helyi felügyelő, dékánok, esperességi, kerületi és egyetemes felügyelőség) kötelességeit sorolja fel. Legfontosabb javaslata, hogy az összes hazai evang. iskolákra való felügyelet céljából egy („Generalis seu supremus Scholarum inspectoratus“) *felügyelőbizottság szerveztessék, melynek élén egy főigazgató áll*. E bizottság feladata felügyelni arra, hogy az iskoláknak alkalmas tanítói legyenek, e végből minden theologiai vagy philosophiai lyceumban paedagógiai *intézetet kell szervezni*, melyben a jelöltek nemcsak a paedagógiának és katechetikának elméletét, hanem gyakorlati alkalmazását is tanulnák. Továbbá kívánatos volna az is, hogy a tanítói pálya iránt hajlammal bíró ifjak bő stipendiumokkal a külföldi akadémiákra küldessenek. Hazatérve pedig egy évig azon kerületben tanítónának, melytől az ösztöndíjat kapták. Így a lyceumok tanárai mindig rendelkeznének oly férfiakkal, akik őket szükség esetén helyettesíthetnék. Mindenek felett pedig szükséges, hogy a tanítással foglalkozó férfiak kellő megbecsülésben részesüljenek, hogy tehát a gymnasiumok rectorainak és conrectorainak, *a lyceumok dékánjainak az egyházi közgyűléseken tanácskozási és szavazati joguk legyen és hivatásukon különösen az alsóbb iskolák tanítóinak a jövedelme javíttassék*. És gondoskodni kell a kiérdemült tanférfiak *nyugdíjáról*. Az iskolai *fegyelem* törvényekkel biztosítandó, melyek betartását szigorúsággal kell keresztülvinni. Végül azt mondja kívánatosnak a tanításterv, hogy

iskolai alap létesítendő a hívek megadóztatása, gyűjtések, egyházi offertoriumok stb. segítségével. Ebből az alapból lehetne az újonnan képezendő tanárokat segélyezni, szegénysorsú növendékeket támogatni, az elaggott tanítóknak nyugdíjat adni és az iskolákat taneszközökkel és könyvtárral felszerelni.

A Schedius-féle tanterv tartalmi ismertetését ezzel befejezhetem, de mielőtt kritikai megjegyzést fűznék hozzá, még egy dolgot kell érintenem. A nyomtatvány 22-dik lapja hivatkozik ugyanis a következő javaslatra. „De studio linguae hungaricae vid. *Opinio adnexa Illust. Dom L. B. Alexandri Prónay.*“ E véleményt azonban függelékképpen ismét csak a pozsonyi lyc. levéltár példányában találtam, még pedig írott alakban hozzácsatoltan a nyomtatványhoz, aláírás nélkül ezen címmel: „Reflexiones circa promovendam Linguam Hung. inter Evangelicos Aug. Conf.“ Szerzője igen fontosnak tartja a magyar nyelv felkarolását az evangélikusok körében. Mivel azonban az ev. iskolák túlnyomó része tót és német vidéken van, a magyarosodás még annyira sem fog haladhatni, hogy azokban a tót és német anyanyelvűek a magyar nyelvet megtanulhassanak. A cél érdekében a következőket kell tennünk. Már most is dívik az az üdvös szokás, hogy nem — magyar ajkú növendékeink 12—13 éves korukban magyar vidékre mennek magyar szóra. Hogy ez a vándorlás (commigratio) annál nagyobb haszonnal járjon, azon kell lennünk, hogy magyar vidéken fekvő iskoláink (Gömör = (Sajógömör, Osgyán és Győr) a magyar nyelv elsajátítását minden telhető eszközzel lehetővé tegyék. Ennek legbiztosabb módja, hogy ez iskolák tanítói született magyarok legyenek, akik más nyelvet nem is tudnak. Mivel saját kebelünkből megfelelő tanerőket aligha fogunk kaphatni, református diákokat kell alkalmaznunk tanítóknak. Ez intézetekben aztán a magyar nyelv tanításának minden egyéb, még a latin nyelv tanítása is alárendeltetnék. A többi iskolában pedig legalább egy oly tanárnak kellene lenni, aki a magyar nyelvet tökéletesen bírja, miért is kivált a dunántúli ev. superintendenciának arra kell törekednie, hogy az alája tartozó magyar ifjakat a philosophiai — theologiai studium folytatására ösztönözze. Hogy a magyar nyelv az összes intézetekben helyesen és egyöntetűen taníttassék, megfelelő magyar nyelvtanról is kellene gondoskodni t. i. olyanról, amely iskoláink tanulóinak és hallgatóinak az igényeit tartja szem előtt. E mű megszerkesztésével *Schedius Lajost* kellene megbízni. Végül felveti a javaslat azt a kérdést, vajjon kellene-e a magyar nyelvet az összes német és tót gyülekezetekben, illetőleg azok elemi iskoláiban tanítani? Felelete így hangzik: „*Valde adhaereo. Vereor enim linguam hungaricam hac ratione, quod si nempe*

per alienigenas tradita fuerit adhuc magis destructum iri“. Így végződik az okos, gondolatokban gazdag, az eszményt és az elérhetőt gondosan mérlegelő vélemény.

És most lássuk magát a tantervet. Mint az első olyan kísérlet, mely az ev. iskolák körébe rendet, egyöntetűséget igyekezett belevinni és azoknak egységes szervezetet adni, kétségkívül korszakalkotó. Nem Schediusnak és az ő munkatársainak a hibája, hogy az annyi körülménnyel, nagy paedagógiai tudással és annyi tanácskozás után készült tanterv nehezen, vagy egyáltalán nem léphetett életbe. Ennek oka részben az, hogy az egyes iskolák szűkös anyagi viszonyaik miatt nem tudtak a tanterv követeléseinek eleget tenni, (e súlyos anyagi helyzetet az 1811-ki devalváció még csak súlyosbította), de volt része a tanterv hallgatólagos mellőzésében az egyes ev. iskolák, illetőleg azok fenntartó hatóságai között fennállott áldatlan féltékenységnek is. Minden intézet külön tantervet szeretett volna megállapítani és a felügyeletet legfeljebb az olyan testülettől vette szívesen, mely az iskola fenntartási költségeihez hozzájárult. Innen magyarázható az, hogy az egyetemes gyűlések folyton sürgetik a tanterv behozását, az 1811-ki pedig egyenesen hivatalvesztés terhe alatt hagyta meg minden tanárnak és tanítónak, hogy az új rendszerhez alkalmazkodjék. Ez év után elhallgat a sürgetés, de bizonyára nem azért, mintha már minden iskola mindenben eleget tett volna köteletségének.

Nemzeti szempontból kifogást tehetne a tanterv ellen annyiban, hogy ép a felsőbb osztályokban (a humanitás és lyceum tanfolyamaiban) a magyar nyelvet csak rendkívüli órákban taníttatja, de Prónay báró megjegyzéseiből megértjük az okot, mely a tanterv készítőit rákényszerítette az átmeneti intézkedésre. Azt is el kell azonban ismerni, hogy Schedius maga sem érezte át egészen a magyar nyelv faji öntudatosadó erejét.

A műből kitetsző paedagógiai és didaktikai elvek általában helyesek. A realismus és humanismus, másfelől az idealismus és usulitarismus egyensúlyt tartanak benne. A reális tárgyaknál ismételten hangoztatja a tanterv a szemléltető eljárást, a szükséges taneszközök beszerzését, a classikus studiumnál pedig az olvasmányra helyezi a főszűlyt, amint általában az ezen tárgyakra vonatkozó utasításai a legsikerültebbek. Legkevesebbé új a történettanítás tekintetében, de e pontra nézve mentő körülmény az, hogy részletes methodikai fejtegetésbe úgysem akart bocsátkozni. Helyesen hangsúlyozza a magánszorgalom fontosságát. Nagy kedvvel felkarolja az egészségügyi és paedagógiai ismereteket és két helyen is foglalkozik a tanító és tanárképzés kérdésével. Fontos intézkedés az iskolafajok elkülönzése (bár még mindig

kisért a latinos elemi illetőleg polgári iskola), a latin iskolákba a szakrendszer behozatala, a főigazgatói állás contemp-lálása, az iskolalap eszméjének a megpendítése. Az iskolák szervezése ügyében általában az új „Ratio“-hoz alkalmazkodik; tárgyalása menete is nagyjában ezzel egyezik, amennyiben szintén egy tantervi és egy rendtartási részből áll, csak a Ratio III. részét („De variis Literariorum subsidiis) beolvastja az elsőben. Feltűnő a sok tárgy, mely a régi Rationa emlékeztet, a heti órák számát nem jelöli meg (csak a latin nyelvénél) és azok megállapítását az egyes intézetekre bizza, feltűnő az is, hogy 1—2 kivétellel csupán német (itt-ott latin) kézikönyveket ajánl, de ezt megmagyarázza a magyar tankönyvekben való nagy hiány és ép ez a lélekölő dictálást ezentúl is életben hagyta.

Igy mindent egybevéve ez az első egyetemes evang. tanterv érdemes munka. Készítője jól tudta, melyek az ev. iskolák kirívó bajai és ezeken aztán a lehetőséghez képest segíteni is igyekezett, csak hogy talán többet is követelt, mint amennyit a tényleges viszonyok akkor megengedtek.

Dr. Szelényi Ödön.

Könyvismertetés.

Kornis Gyula: Történelem és psychologia. Budapest. 1914. VIII.º 118. l. Ára 3 K.

Szerző értekezése szól a történelemről és lélektanról, jobban mondva a történelemtudományról és ennek módszeréről s igen érdekes kritikai adalékot képez a legújabb időben keletkezett Lamprecht vitához. A ki ezt a figyelemreméltó értekezést meg akarja érteni, annak ajánlom, hogy előbb forgassa Lamprecht Károlynak, a leipzigiegyetemen a történelem kiváló tanárának Német Történelmét. (Deutsche Geschichte. Megjelent Berlinben 1891—1904-ben 18 kötetben és legújabban ötödik kiadásban ugyanott 19 kötetben.)

Kornis értekezése első részének tárgya: A történelmi ismerés lélektana, másik részének tárgya: A lélektan szerepe a történelmi ismerésben. Szerző nagy apparátussal s helytálló érvekkel fejtegeti a lélektan fontos szerepét a szellemi tudományokban. A lélektan a szellemi tudományok alapvetése. A szellemi tudományok, mondja a szerző, kezdik ugyanis észrevenni közös érintkező pontjaikat s elvszerű összetartozásukat és kialakult a meggyőződés, hogy a szellemi tudományok összefoglaló kapcsa s közös alapvetése a szellemi élet tényeiről szóló tudomány, a lélektan, mert valamennyi szellemi tudomány tartalma a közvetlen emberi élmények útján keletkező cselekvésekből és ezek eredményeiből áll. Különös figyelmet érdemel szerzőnek fejtegetése, mikép iparkodik a XIX. század második felében a lélektan önállóságra vergődni, elszakadván a metaphysikából, teljesen a physiologiának szolgáltatja ki autonomiáját. Amde a physiologia nem elégséges ahhoz, hogy a lelki élet törvényeit megállapítsa. Így a szellemi tudományoknak végső elemzésben a lélektan az alapvetése és ezek a tudományok csak az alanyi megítélés elvének alapján érthetők. A külső természetet megismerjük, a szellemi életet pedig megértjük. A történelmi ismerés végső elemzésben szellemi folyamatok és eredmények megértése. A historikus beleéli magát a történelmi események, a történelmi személyek világába. És ez a beleélés a történelmi ismerésben tagadhatatlan. De az érzelem is játszik jelentős szerepet a mult szellemi termékeinek felfogásánál és magyarázatánál. A történelemírő vizsgálja a történelmi személyek motivumait és törekvéseit,

lényük egészét. együttérez a töredékes adatokból megállapítható egyes vonásaival s a lelki erők csodálatosan összeszövődő sokféleségébe beleéli magát. És a teremtő phantáziának is jelentős szerepe van a történeti tudományos ismerésben. A történelemíró a múltból megmaradt jelekből kénytelen lelki állapotokat és összefüggéseket reconstruálni, a hiányzó szakadékokat kitölteni. Tekintetbe jő még az akarat szellemi élete és tettereje. A történetnek vannak nagy halottjai, a kiket inkább élőknek lehetne tekinteni, a kik mint tetterős, leleményes férfiak súlyos megpróbáltatások árán győzelemre jutottak. De vannak abnormális emberek is, a kiknek számos történeti ténye, jelleme, cselekvése egészen érthetetlen előttünk a lélek pathologiai ismerete nélkül.

Mind a lélektan, mind a történelem lelki tényekre vonatkozik. A lélektan mint rendszeres tudomány, a lelki élet általános leírására és magyarázatára törekszik, a történelem pedig egy bizonyos egyéni nagy collectív léleknek fejlődését a maga különvalóságában írja le. Mindakettőnek tárgya a lelki élet, a lelki fejlődés. Volt idő, midőn a történelem az egyház, a jog és alkotmány, a régiségtan szolgálatában állott és a történelemíró nem szabadulhatott korának uralkodó eszméjétől. Niebuhr a kritikái, Voltaire, Schlosser a rationalistikus, Ranke a realistikus irány követői. Figyelemreméltók Humboldt Vilmos nézetei a történelem philosophiájáról és a karakterologiáról. Egy szóval a történelemtudomány fogalma és jellege régi idő óta bizonytalan volt. *Lamprecht Károly* új methodust követ a történelemírás terén. Szerinte minden történelemírás első sorban a társadalmi lélektan tudománya. Ő a társadalmi lélektan alkalmazásától várja a történelemírás gyökeres reformját. A történelem főfeladata a társadalmi lélektan tényezőinek megállapítása és kidolgozása, melyek minden kultúrnép történetében ismétlődnek, úgy hogy történelmi törvények is hozhatók, melyek a kiváló történeti alakokat háttérbe szorítják. A történelemnek lényegében művelődéstörténeti és közgazdasági jellege van, s iparkodik a nemzeti öntudat keletkezését, fejlődését és jelen állapotát construálni. Ezt a felfogást érthetőleg különösen a szociologusok nagy tetszéssel fogadták, de a hisztorikusok egy része ellene nyilatkozott. Ez utóbbiak ragaszkodnak azon felfogáshoz, hogy a történelem tulajdonképeni tárgya: az állam történelme. Kutatások nyomán elő kell adni az állam fejlődését és sorsát, valamint a kiváló történeti férfiak tetteit, mert ezek irányadó befolyást gyakorolnak az állam életére. A történelem tartalma tehát lényegileg politikai, államtudományi jellegű. De a történelem magában foglalja a kultúra nagy vívmányait is a vallás, az irodalom, a művészet terén, mert ezek is az emberi munka eredményei a társadalmi, állami kötelekben.

Kornis műve élesen bírálja *Lamprecht*-nál a történelemtudomány elméletének lélektani alapvetését, azt ingadozónak mondja,

megjegyezvén, hogy midőn Lamprecht a modern lélektanak a történelemtudománnyal való kapcsolatát tárgyalja, meg sem említi a népek lélektanát, a mely a mult század második felében alakult ki (Wundt, Völkerpsychologie); ez a tudomány pedig legközelebb áll a társadalmi lélektanhoz. Itt tisztelettel meg kell jegyezmem, hogy Lamprecht többször idézi Wundtot, logikáját és általában philosophiáját. Így a X. kötetben kétszer, a XI. kötetben kétszer (Lotze, Hartmann, Wundt).

Lamprecht módszerében nagyon megérdemli a figyelmet az a tény, hogy a történelemben súlyt helyez a nemzeti öntudat fejlődésére, s szem előtt tartja nemcsak a jelent, de foglalkozik a jövővel is.

Nem lehet feladatunk Kornis művének részleteibe bocsátkozni, ez a szaktudományi közlönyök dolga; nekünk kötelességünk volt becses kritikai munkáját bemutatnunk, mely munka terebélyes olvasottságot, kritikai módszert s állításainak bizonyítására számos helytálló idézetet alkalmaz. A történelemírók bizonyára nagy figyelemmel fogják olvasni az ernyedetlen szorgalommal írt philosophiai értekezést, mely arra indítja őket, hogy Lamprecht hatalmas művével tüzetesen megismerkedjenek. Abból igen sokat tanulhatnak, különösen a mi protestáns íróink.

Dr Wagner Lajos.

Pruzsinszky Pál: Hitünk hősei a XVI. században. Budapest. 1914. 189 lap.

E könyv belső értékének hatását nagyban emeli megjelenésének ideje. Sajátságos véletlen, hogy mire ez a könyv a magyar olvasó közönség kezeihez jutott, akkorra egész borzalmosságában kitört ama rettenetes európai, sőt most már világháború, melyben magyar nemzetünk most is épen úgy, mint a XVI. században, az ezen könyvben ismertetett magyar hithősök működésének idején, élethalál-harczot vív ellenségeivel a földön való további fennmaradásáért. — A modern technika legkigondoltabb eszközeivel vívott háború nyomán rombolás, pusztulás, fosztogatás, emberi életben és vagyonban való bizonytalanság, a hadi szerencse forgandósága szerint folytonos változás; mindenütt sírás, jajgatás, gyász, szomorúság, vigasztalanság, testi és lelki szenvedés; a változó és véges dolgok között valami változatlan, valami örök után való esengés, a nagy bizonytalanság érzetében valami bizonyos és maradandó után való sóhajtozás, a keserűségben és szenvedésben valami vigasztaló és megnyugtató után való sovárgás, szabadító és megtartó utáni áhitozás, a vigasztalan állapotok között valami jobb jövő s testi és lelki megújhodás utáni reménykedés tölti el a lelkeket. — Ehhez hasonló, de hatásaiiban még kétségbe ejtőbb, még vigasztalanabb helyzetben volt részben pártokra szakadt, részben rabigában gyötrődő nem-

zetünk a XVI. században, de a nagy irgalmu Isten támasztott akkor a nemzet kebeléből apostoli buzgóságú férfiakat, akik soknemű sanyargatások, megaláztatások, kísértések, a börtönök borzalmi, testi és lelki épségök ezer meg ezer veszélyei s tengernyi szenvedéseik közepette is tántoríthatatlanul s nagy bátorsággal hirdették azt, ami örök, ami maradandó, ami soha el nem mulik, hirdették a vigasztalást, a megváltást, a megújódást az evangélium tiszta igazságainak terjesztése által. Ezen férfiakról, a magyar reformátoroknak működéséről szól könyvünk, de ezek közül is részletesebben a legjellegzetesebbekről, a legkiválóbbakról, akik valami újat, hatásában messze jövőre kihatót, fejlődésre képeset s maradandót alkottak vagy kezdeményeztek. Szól tehát az Ige örök voltának hangsúlyozása és a hazai állapotok megkapó ecsetelése után:

1. Dévai Biró Mátyásról, az evangélium fáklyájának Magyarországon legelső széthordozójáról.

2. Szegedi Kis Istvánról, a török fogságot szenvedett igehirdetőről, kinek temérdek szenvedései között ajka soha sem nyilott panaszra, sőt szenvedő társait őmaga vigasztalta; ki tanításaiban, hitvitáiban ellenfeleivel szemben sohasem a gúnyt s a gyalázást, hanem a szelíd hangot, a nyugodt meggyőzést használta fegyverül; ki keresztyéni türelemmel még azoknak is megbocsátott, kik őtet bántalmazták, szinte halálra kínozták.

3. Nádasdy Tamásról, az első iskolaalapítóról:

4. Sztárai Mihályról, a zsolttáros igehirdetőről.

5. Ozorai Imréről, az első polemikus igehirdetőről.

6. Melius Péterről, a „Magyar Kálvinról,“ ki az unitárius hitvallás magyarországi terjedésének gátat vetett.

7. Károli Gáspárról, az egész bibliát magyar nyelvre fordító igehirdetőről.

A könyv előadása mélyen jár, a kor viszonyait eleven színekkel festi, az általában ismert tények új csoportosítása által eddigi ismereteinket mélyebbé, tudatosabbá s világosabbá teszi, a lelki állapotok bonczolgatása s az érzelmek és gondolatok elemző fejtegetése által annyira megkapó s az olvasót annyira megragadja, hogy nem teszi le a könyvet, míg végig nem olvasta s az olvasás után is maradandó nyomokat hagy lelkében, különösen most, amikor viszonyaink között éhezünk és szomjúhozunk a vigasztalást, a megnyugtatót, a megváltást és megújódást. E kötet a „Házi Kincstárnak“ valóban egyik nagy értékű drágaköve.

Faragó Bálint.

Révay József: Nero fáklyái. Tanulmányok a keresztyénség első századaival. Budapest 1915. 169. lap.

Nyolcz rokontárgyú tanulmányát gyűjti össze a szerző könyvében. Mind az egyetemes egyháztörténelem körébe tartoznak,

tehát olyan tudományágba, mely nálunk még, sajnos, meglehetősen, parlagon hever. Annál nagyobb örömmel fogadhatjuk Révaynak e téren való próbálkozását, mert könyve bizonyoságot tesz róla, hogy megvan benne a tehetség, elég széles, tudományosan megalapozott látókör, az írói készség és tárgyszeretet az egyetemes történelem műveléséhez.

Mind a nyolcz dolgozat, mint a cím is megjelöli, a keresztyénség első századaiból veszi tárgyát. Az ifjú keresztyénségnek a vér és könny tengerén keresztül való diadalra jutását örökítik meg. Apró, színes mozaikdarabok, melyek harmonikus, művészi egységbe olvadnak.

Az első mintegy a keretet adja meg. „*Róma és keresztyénség*“ czímen a két harczban álló világnézetet állítja éles megvilágításban szembe egymással. Lehetetlen itt szó nélkül hagyni azt az állítást, hogy azok a keleti mystikus pogány vallások, melyeket a hit után sóvárgó lelkek felkaroltak a római birodalomban, „nagyjában megegyeztek a keresztyénség tanaival.“ Époly bántó ez az összehasonlítás a keresztyén érzületre, mint a bevezetésnek az a kijelentése, „hogy a maga első évtizedeiben a keresztyénség sem volt egyéb, mint egyike az azon erjedő, forrongó idők vajúdo levegőjében egymásután feltűnő majd elenyésző bölcsészeti, vagy inkább philosophiai — vallási rendszereknek.“ Ez nemcsak érzületünkre bántó, hanem, a tényekkel is ellenkezik. Krisztus tanításában eredetileg nincs semmi mystikus és alig valami bölcséleti rendszer. Krisztus vallása nem tan, hanem élet akart lenni, a hívőknek nem agyához, hanem szívéhez, lelkéhez akart szólni, hogy jobbá és nemesebbé tegye az embert.

A 32. oldalon tollhibából Traianus oszlopa szerepel Marcus Aureliusé helyett; a 68. oldalon ugyanazon monda kapcsán helyesen az utóbbi császár oszlopáról tesz említést.

A második tudomány „*Nero fákljai*.“ Erről vette nevét az egész kötet, bár annak épen nem legsikerültebb darabja. Különös, hogy még Róma felgyújtása dolgában Nero ártatlanságát kétségtelenül eldöntöttnek (?) veszi, lehetségesnek tartja, hogy rajongó keresztyének gyujtogattak és zavarták ez oltás munkáját, hogy Róma és a bűnös világ pusztulását siettessék. Még különösebb, hogy azután mint új dologra utal Carlo Pascal ugyanezt tartalmazó feltevésére. Pascallal szemben aztán Tacitus döntő történetírói bizonyosságtételére hivatkozik, pedig előbb Nerot Tacitus ellenében szinte hévvel vette védelmébe.

Azután az „*Ave Caesar*“ következik. A Nero utáni üldözések ismertetése. Végigvezet azon a szomorú korszakon, melyben oly bőven hullott a keresztyén vér, hogy megtermékenyítse a talajt Krisztus országa számára. Kezdi az esztelen, vérszopó Domitianus-szal és végzi Julianus-szal, az aposztatával, kinek halálhörgésével egyidejűleg függöny gördül az üldözések borzalmaira.

A negyediknek címe „*Az Antikrisztus*.“ Utal a chiliasmus

ábrándjára, mely az üldözések komor korszakában a fenséges jövendő reményével vigasztalta a hívőt. Ezt a boldog időt, Krisztus 1000 éves országát kellett a keresztyén legenda szerint megelőznie a legszörnyűbb üldözésnek, az Antikrisztus korának. Kimutatja, hogy ennek alakja pogány, zsidó és keresztyén elemekből alakult és a legtöbb vallásban nyilvánuló dualizmusra utal.

Az ötödik „*A földalatti Róma*,” a katakombáknak nagyon sikerült és élvezetes rajza. Rövid terjedelme dacára minden irányban megismerteti az olvasót tárgyával. De azt, hogy a katakombák a IX. századtól kezdve pusztulásnak indultak, tévesen okolja meg a Rómát feldúló barbárok pusztításával. Ezek a barbárok az V. században dúlták Rómát t. i. Alarich gótjai és Geiserich vandáljai. Majd a VI. században a keleti gót és görög háborúk viszontagságai közepette érte még pusztulás Rómát.

Az „*Okkeresztyén élet*” című dolgozat ismét kevésbé sikerült. Újólág kitér a keleti mystikus cultusokra s azt az állítást koczkáztatja meg, hogy „a keresztyénség sem volt más, mint egy a sok mystikus cultus körül.” Ha különbséget, azaz érdemet lát benne, csak az, hogy nem egy esetben átvette, azoknak egy-egy tanát és így gazdagabb lett náluk Külső formákban gazdagodhatott az úton, de ép ez által tért le az egyedül igaz alapról. Az alkalmazkodása, az átvételek jelenségei a megromlása kezdetét jelentik.

Hogy a Mithracultusból — legerősebb vetélytársából — sokat magába olvasztott, tény, de azt még nem szabad állítani, hogy Mithra bikaáldozata tér vissza a keresztyénség azon tanában, hogy Krisztus kiomló vére megváltja híveit. Azt sem vagyunk hajlandók elhinni, hogy a keresztyénség a mystikus cultusokat utánozta az istentisztelet titkossá tétele által. Még az úrvacsorában is ily mystikus cultus módosított átvételét látja! Különben a katakombákban talált tárgyak alapján sok jó következtetés van a keresztyének életviszonyaira vonatkozólag.

Nagyon szépen kidolgozott czikk „*A katakombák művészete*.” Rámutat a pogány és keresztyén művészet kapcsolatára. Megismerteti a katakombákban lévő képek tárgykörével, felsorolja a főbb keresztyén symbolumokat. Még ezek jó részéről is, mint a galamb, a jó pásztor, a hal stb., kimutatja a pogány eredetet.

Az utolsó, nyolczadik tanulmány „*Victoria*” címet visel. Szól a fokozatos győzelem főbb állomásairól.

A végső, a pogányság bukásával végződő küzdelemnek valószínű symbolumát látja a Victoria oltár miatt kitört harcban. A pogány Symmachus és a keresztyén Ambrosius és Prudentius irodalmi párba volt ez. Symmachus u. n. III. relatiója „utolsó akkordja egy titáni küzdelem félelmetesen fenséges symphoniájának.” Prudentius költői válasza már a kereszténység diadaléneke volt.

Nagy tárgyszeretettel, gonddal, választékos nyelven megírt dolgozat, az előbbivel együtt a könyv legértékesebb darabja. Abban azonban téved, hogy a nyugati gótok betörésével kapcsolatban „pogány germánok“-ról beszél, mert ezek keresztyének, még pedig ariánusok voltak.

Ezek Révay tanulmányai.

Ha nem is mind egyformán sikerült, egészben véve mind becsületes igyekezettel s nem közönséges írói tehetséggel, helyenkint valóban szép, emelkedett, választékos irállyal megalkotott dolgozat.

Sok újat még egyelőre nem mond. Dolgozatai nem mindegyiknek támaszkodnak eredeti forrástanulmányokra, hanem az egyháztörténetírás külföldi mestereinek munkáira.

Maga hivatkozik bevezetésében Harnackra. Ennek a nagy tudósnak kétségtelenül igen jelentékeny érdemeit azonban némileg túlozza is. Egészen neki tulajdonítja az ókeresztyén élet feltámasztásának dicsőségét, holott ebben az úttörő érdeme Baur Ferdinándot illeti meg. Ezzel persze amannak hervadhatatlan babéraitól egy levelet sem akarunk letépni.

A nyolcz dolgozat és eddigi sikeres munkássága mindenestre reményt kelt aziránt, hogy egyháztörténeti irodalmunk Révayban jeles munkást nyer, ki több, nagyobb, önállóbb monographiákban is bizonyosságot fog tenni tehetségéről és készülségéről.

Dr. Magyar Győző.

Dr. Császár Mihály: Az academia Istropolitana. Mátyás király pozsonyi egyeteme, Pozsony 1914. 141 lap. Ára 3 korona. (Főbizományos: Kókai L., Budapesten.)

A történetíró munkája nem merül ki a forrásanyag felkutatásával és annak kritikájával, hanem legnehezebb és legszebb feladata akkor kezdődik, mikor az egyes adatokat, mint egy fejlődési sorozat tagjait ki kell választania és egymással összekötnie, az egyes elkülönített tények között kapcsolatokat teremtenie, a jelenségek magyarázatát és értelmét adnia, egyszóval mikor életet kell öntenie a holt oklevelekbe és maradványokba. Itt minden alaposág, éles kritika mellett bizonyos teremtő szemléletre van szükség, mely a phantasia közreműködése nem jön létre. Természetes azonban, hogy a történetíró nem engedheti át magát szabadon mint a költő képzelete működésének, hanem szem előtt tartva a speciális feltételeket és viszonyokat és mindig ragaszkodva a biztos tényekhez, kell megalkotnia a maga combinatioit az általa rajzolandó kép kikerekítése céljából.

A történetírónak jelzett tulajdonságai szerencsésen egyesülnek fiatalabb historikus nemzedékünk egyik kiváló tagjában, Császár Mihályban, aki legújabb munkájában a már ismert, de újabb okleveles anyag felkutatásával is több tekintetben tovább viszi az első pozsonyi egyetemre vonatkozó ismereteinket. El-

mondja a pozsonyi egyetem alapításának a történetét, kellő világitásba helyezi az új egyetem Esztergomban történt inauratioját vagyis symbolicus megalapítását, megokolja, miért esett épen Pozsonyra Mátyás király választása, ismerteti az egyetem szervezetét, bemutatja cancellárjait, tanárait, tanulóit, továbbá az egyetem épületét és felszerelését. Fejtegetése folyamán valószínűvé teszi, hogy az „Academia Istropolitana“ Itálián kívül az első egyetem volt, mely humanista irányban működött, valamint azt is, hogy megszűnése 1488—1492 között következett be. (Alapítási éve 1467) Függetlenül gazdag oklevéltár van a műhöz csatolva. — Ha még megemlíthetjük, hogy ez actualis történeti kérdést Császár mindvégig érdekfeszítő, színes, folyékony előadásban ismerteti, úgy azt reméljük, hogy sokan igyekeznek majd ez értékes tanulmányt megszerezni és általa nemzeti kulturánk multját illető ismereteiket gyarapítani.

Dr. Szelényi Ödön.

Kőrösi Henrik és Szabó László: Az elemi népoktatás encyclopaediája. 3 kötet. Budapest, Franklin 1911 - 1915. A mű ára 48 korona. Nagyon keveset mondanék e monumentális paedagogiai encyclopaediáról, ha azzal jellemezném, hogy hézagpótló. Kétségkívül sokkal több ennél: bátor, okos vállalkozás, irodalmi és tudományos értékű mű. Szelleme modern ízében, besztása minden chablontól ment. Értékét emelik sikerült illustratioi, csinos a nyomása, izléses a kiállítása.

A szerzők első sorban paedagogiai és iskolaigazgatási ismeretek gyűjteményét akarták nyújtani, de azt is csak az elemi népoktatás területére korlátozták. Ez a korlátozás helyes is volt, mert különben a mű mostani terjedelmének háromszorosát vagy négyszeresét érte volna el. Persze így is nehéz dolog volt az anyag kiszemelése, mert kényes kérdés, mi érdeklí a tanítóságot és mi már nem? Különösen a történeti részt kellett restringálni bizonyára a mű kárára, de mentségül szolgálhat, hogy valahol csak kellett határt szabni. A magyar viszonyok és vonatkozásokra különös gond van fordítva, azonban hiánynak tekintendő, pl. hogy a magyarországi paedagogusok közül Honterus kimaradt. Apróbb hibák és hiányok is kikerülhetetlenek ily nagyszabású és úttörő munkánál, melynek oroszlanrészét mégis a szerkesztők végezték. Így pl. Paulsen Frigyes nem 1911-ben, hanem 1908-ban halt meg; a „pietisták“ cz. cikkénél nincsen megemlítve Payr Sándor két fontos tanulmánya e theologiai paedagogiai irányról; a német gondolkodók közül Hegel, Schleiermacher, Schopenhauer, Kant meg van említve, ellenben hiányzik Fichte, akit nagy történeti hatásánál fogva meg kellett volna említeni. A lélektani fejtegetések ellen is lehetne olykor-olykor kifogásokat tenni. Az egyes cikkek általában különböző értékűek és nem egyszer arány-

talánok. Néhol sikerült jellemrajzot kapunk, máshol ellenben csak az illető paedagogus életrajzát és munkáinak kivonatát. Végül felemlítjük, hogy protestáns szerzők közül a következő neveket olvastuk a munkatársak sorában: Imre Sándor, Masznyik Endre, Szelényi Ödön. Az első Széchenyiről, Wesselényiről, a nemzeti nevelésről írt stb., Masznyik az ev. népiskolákról, Szelényi Ruskinről, Ibsenről, Goetheről, Schnellerről stb. A mű apró fogyatkozásai és hiányai daczára megérdemli a paedagogusok és nem paedagogusok komoly érdeklődését és pártolását.

Dr. Sz. Ö.

Dr. Otto Bardenhewer (apostol. Protonotar, Geh. Hofrat, Prof. in München): Patrologie. Dritte, grossenteils neu bearbeitete Auflage. Freiburg im Breisgau. Herder'sche Verlagshandlung 1910. (XII. és 587 l. 8.) Ára: 8:40 mk, kötve 10 mk.

A badeni freiburgi Herder kiadóhivatalában megjelenő „Theologische Bibliothek“ c. theol. tudományos kézi könyvek gyűjteményének egyik kötete Bardenhewer müncheni r. kath. theol. tanár fentjelzett műve. Szerzője jó hírnévnek örvend a patristika irodalmában. Ezen műve is a legjelesebb r. k. theol. tudományos termékek közül való. Kiválóságát az is mutatja, hogy a szerző előszava szerint francia, olasz, angol és spanyol nyelvre is fordították és eredetije már 3. kiadásban jelent meg. Ezt is szerző úgy átdolgozta, hogy kevés lap maradt változtatás nélkül, a 4. század görög egyházi íróiról szóló részt pedig teljesen újonnan átdolgozta.

Patrologiánk az egyházi atyák s az egyházi írók életét, műveit, tanát adja elő az egyház kezdetétől Damascenusi Jánosig (754) a görög egyházban és Sevillai Izidorig (636) a latin egyházban. Ezenkívül figyelemmel kíséri az egyházellenes u. n. eretnekek s a keresztyénellenes írók iratait is. Három korszakot különböztet meg: az *első* terjed az 1. század végétől a 4. század elejéig. Itt szöbakerülnek az őskeresztyén irodalom (az apost. hitvallás, a Didaché, Barnabás levele, Római Kelemen, antiochiai Ignatius, smyrnai Polykarpus) a 2. század apologétái (Quadratus, Aristides, Ariston, Iustin vértanú, Tatianus, Miltiades s hierapolisi Apollinaris, Athenagoras, Theophilus, a Diognethez írt levél, Hermias, Minucius Felix) a 2. század häretikus s apokryph irodalma, azután Irenäus. Papias, Melito és Hermas és végül az egyház irodalma a theol. tudomány keletkezésének korában (keleten: Alex. Kelemen, Origenes, Alex. Dionysius, Jul. Africanus, Gregor Thaumaturgus, Olympusi Methodius stb, nyugaton: Tertullianus. Cyprianus, Arnobius, Lactantius, Hippolytus, Novatianus stb.). A *második* korszak a 4. század elejétől az 5. század közepéig terjed. Itt is először sorra kerülnek a kelet írói (Athanasius, a vak Didymus, Synesius, Alex. Cyrillus, Nagy Basilius, nazianzi s

nyssai Gergely, Eustathius, Eusebius, jeruzsálemi Cyrillus, laodikeai Apollinaris, Epiphanius, mopsuestiai Theodor, Chrysostomus) s külön a syr nyelvűek (Aphraates, Ephräm stb.) majd azután a nyugati szerzők (Hilarius Pictaviensis, Ambrosius, Rufinus, Hieronymus, Augustinus, Nagy Leo pápa s mások). Végül a *harmadik* korszak az 5. század közepétől a patristikus kor végéig terjed. Előbb tárgyalja itt is a keletieket, köztük pl. byzánci Leontiust s különösen damaskusi Jánost, azután szól az órmény és végül a nyugati írókról, kiknek sorában találjuk Rejii Faustust, Boethiust s Cassiodort, Nagy Gergely pápát s Sevillai Izidort.

Ezt a nagy anyagot Bardenhewer egyforma szeretettel s szakavatottsággal adja elő könyvünkben. Vázolja az egyházi írók életét, felsorolja s jellemzi tartalmuk közlésével irataikat és megállapítja röviden tanukat. Az egyes írókról szóló szakaszoknál, a munkáik kiadását tárgyaló fejezeteknél lelkiismeretesen felsorolja az odavágó irodalmat, meg nem feledkezvén a protestáns írókról sem, sőt ahol kiváló érdemeikről lehet szó vagy egy-egy hypothesisról, melyet felállítottak, ezt is tárgyilagosan megemlíti. Szerzőnk munkáját így r. k. álláspontja konservativismusa mellett mégis a tudományos színvonal, a tudomány kérdései iránti érzék, nagy mérvű tárgyilagosság jellemzi, úgyhogy az a patristikának valóságos rövid tárháza, melyet protestáns olvasók is gyors tájékozódás céljából igen nagy haszonnal forgathatnak és tanulmányozhatnak eredménnyel. Azért is olvasóinknak, köztük különösen a szakembereknek azt melegen ajánljuk.

Dr. Daxer György.

A háború vallásos irodalma.

II.

16. **Dr. Lencz Géza:** *Beszédek és imák háborúi alkalmakra.* I. k. Debreczen 1914. II. k. 1915.
17. **Kis József:** *Egyházi beszédek az 1914. évi világháború idején.* Pápa 1914.
18. *Háború és élet.* Felolvasások, amelyek 1914. évi november és december havában tartattak a kolozsvári ref. theol. facultás dísztermében. Írták dr. Kenessey B., dr. Ravasz L., dr. Kecskeméthy J., Révész I., Nagy Károly, dr. Bartók Gy. Kolozsvár 1914. Ára 1 korona.
19. **Harsányi Pál:** *Hétköznapi templomi imádságok különös tekintettel a háborúra és téli évszakra.*
20. **Csiky Lajos:** *Istenért, hazáért, királyért.* Imádságok hadba-vonuló és már a harctéren küzdő katonák számára. Debreczen 1914.
21. **Ugyanaz:** *Istenre bízom magamat.* Sebesült és beteg katonák elmélkedése és imádságai. Debreczen 1914. Ára 20 fillér.
22. **Ugyanaz:** *Sóhajok a szabadulás után.* Elmélkedések és imádságok hadi foglyok számára. Debreczen 1915. Ára 20 fillér.
23. **Paulik János:** *Emlék a viharos időkből.* Egyházi beszédek. Nyiregyháza 1915. Ára 40 fillér.
24. **Pröhle Károly:** *Háború és vallás.* Válaszul arra a kérdésre, hogyan éljük át ezt a nagy időt? Szabad előadás. Sopron 1915.
25. **Nagy Lajos:** *Isten és a háború.* Budapest 1915. Ára 50 fillér.
26. **Lic. theol. Carl Eugen Schmidt:** *Unverzagt! Trostreiche Betrachtungen für die Kriegszeit.* Budapest 1915.
27. **Ugyanaz:** *Ehre sei Gott in der Höhe!* Ein Weihnachtsgruss an unsere ev. Mannschaft im Felde. Pozsony 1914. (Tótul is).
28. **Ugyanaz.** *Versöhnt — Erlöst!* Ein Karfreitags- und Ostergruss an unsere ev. Mannschaft im Felde. Pozsony 1915. (Magyarul és tótul is.)
29. **Kapi Béla:** *Karácsonyi üzenet harczoló és sebesült katonáink karácsony ünnepére.* Szentgotthárd 1914. Ára 8 fillér.
30. **Ugyanaz:** *Keresztől a feltámadásig.* Nagypénteki és húsvéti üzenet harczmezőn küzdő és kórházakban szenvedő katonáinknak. Szentgotthárd 1915.
31. **Raffay Sándor:** *A világháború és Isten ígéje.* Budapest 1915. *Kókai bizománya.* Egyházi beszédek. Ára 1 korona 50 fillér.
32. *Háborús beszédek* (az „Unitárius Szószék“ 1915. évi I. számában). Székelyudvarhely.

(Folytatjuk.).

Új könyvek.

Dr. Obál Béla: *Az egyház és a városok a reformatio előtt.* Eperjes 1914.

Dr. Szelényi Ödön: *Genersich János. Egy szepesi paedagogus I. Ferencz korából.* Lőcse 1914.

Weszely Ödön: *Népiskolai oktatástan.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest, Lampel 1914. Ára 4 korona 80 fillér.

Alvinczy Mihály és Alvinczy Mihályné: *Ismétlő népiskolai olvasó és tankönyv.* Budapest, Lampel. 1914.

Hévey Gyula: *Vázlatok a kath. missziók életéből.* Budapest, Stephaneum 1914.

Dr. Takács Menyhért: *Az evangelium bölcselete.* Budapest u. o. 1914.

Marosi Arnold: *A természet élete.* Budapest, Stephaneum 1914. Ára 4 korona.

Dr. Stuhlmann Patrik: *A philosophia mivolta és jelentősége.* Kassa 1914.

Emile Boutroux: *Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában.* Fordította Fogarasi Béla. Budapest 1914.

Dr. Kuyper Ábrahám: *A calvinismus lényege.* Fordította Csűrös J., Czeglédi S., Sebestyén J. Nagybánya 1914. Ára 3 korona 50 fillér.

Dr. Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története.* Budapest Hornyánszky 1914. Ára füzve 8 korona.

Giordano Bruno: *Párbeszédei.* Fordította Szemere Samu. Budapest 1914. Ára 6 korona 80 fillér.

Dr. Márki Sándor: *Történet és Történetírás.* Budapest 1914. Ára 80 fillér.

Háborús előadások a budapesti m. kir. tudományegyetemen. (Lenhossék M., Grósz E., Mihályfi Á., Magyary G., Alexander B., Beőthy Zs.). Budapest, Franklin 1915. Ára 1 korona.

Eucken R.: *Az élet értelme és értéke.* Fordította Schöpflin A. Budapest, Franklin 1915. Ára 2 korona.

Dr. Czakó Ambró: *A vallás lélektana.* Pécs 1915.

Dr. Varga Béla: *Valóság és érték.* Kolozsvár 1915.

Körösi H. és Szabó L.: *Az elemi népoktatás encyclopaediája.* III. kötet. Budapest, Franklin 1915. (Az egész mű ára kötve 48 K.)

(Ismertetni fogjuk.)

Wigand K. F. könyvnyomdája, Pozsonyban.